

ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, МИС-
ТЕЦТВА, НАУКИ І ГРОМАД-
СЬКОГО ЖИТТЯ.

ЗМІСТ:

Лвонид Мосендз: Ротона militans A. D. MDCCCXIX . . .	161	Раймонд Рекюлі: Толстой і большевізм	209
Ю. Клен: Франкфурт на Майні .	162	Володимир Кубійович: Національні відносини в Галичині в світі перепису з 9 XII 1931 р. .	211
Редіард Кіплінг (перекл. Г. Чикаленко): Віліям Завойовник .	163	О. В.: „Loca deserta“	224
Евген Маланюк: Шевченко і його доба	191	М. Л.: З пресового фільму . . .	228
М. Мухин: Проф. М. Грушевський .	194	Бібліографія	233
О. Кей: Велитень на глиняних ногах	202	Від Адміністрації	236

РІЧНИК IV
КНИЖКА 3

ТОМ I
БЕРЕЗЕНЬ

1936

Адреса редакції й адміністрації: ЛЬВІВ, Чарнецького 26 м. 21.
Чекове conto П. К. О. 500-371.

ВЖЕ ВИЙШЛА НОВА КНИЖКА

Д. М. ДОНЦОВ

НАША ДОБА І ЛІТЕРАТУРА

ст. 176 формату „Вістника“

Ціна зл. 4 без пересилки

Вже вийшло

1-е число Квартальника Вістника на 1936 рік

Д. ДОНЦОВ

ПАТРІОТИЗМ

Ціна зл. 1 без пересилки

Відновляйте передплату

на 1936 рік

на **ВІСТНИК** і

Книгозбірню Вістника!

Передплата на „ВІСТНИК“

в краю виносить:

квартально — зл. 6.60; піврічно — 12; річно — 23

платні з гори. Ціна окремої книжки — зл. 2.20.

Для заграниці: річно зл. 30 або рівновартість в чужій валюті. Ціна окремої книжки — зл. 2'50.

Річна передплата на Книгозбірню Вістника (4 книжки)

виносить зл. 5 річно, для передплатників **Вістника**

зл. 2.50. Для заграниці — зл. 6. Для передплатників

— зл. 3 — без пересилки.

А ДРЕСА: Львів, Чарнецького 26 м. 21.

ЧЕКОВЕ КОНТО 500.371.

III 12534 / 1936
Р. 4. кн. 3

Леонид Мосендз

Pomona militans
A. D. MDCCCCXIX

*
*   *

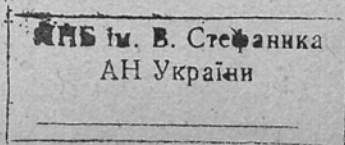
»Вітер свище в багнетах,
ми йдемо, йдемо, йдемо,
прямуем ми без устанку
в осінній сіннявий степ.
Нас ждуть недовідані мэти,
ми йдемо, ідемо... ідемо...
Веде нас в криваві ранки
суворий отаман смерть».

Нашадки воїв княжих,
нашадки степових ізгоїв
минають прудкою ходою
минулого віхи хиткі.
Сонцеж — знамення кажить,
вітер — проти героїв,
пророцтв кривавих луною
за ними шумлять віки.

За ними — князівські змови,
за ними — погрози Калки,
з гребель берестецьких стогін,
пожеж батуринських згар...
Див захлиснувся зовом,
криком зайшлися галки,
Обида, раба тривоги,
чатує вже на Базар.

*
*   *

Коли ми ранками рушали з сіл —
Плеяди виражали нас в дорогу,
Віз нахилив нам дишель свій у діл,
меч Оріонів розганяв тривогу.

Той сам над нами був нічний зеніт,
 що й за доби Великої Руїни.
 Тхнув вічністю світанковий привіт —
 вологість листопадової днини.
 Завзяті ми були!.. Як ті, що ці
 шляхи перед віками торували...

А там прудкі й нестримні Три Ізді
 уже в ярах подільських чатували.

*
 *   *
 *

»Осіння ніч... коротка, як і влітку«...
 — Ніщо не вдієш, дівчино!.. прощай!..
 — Я буду ждять... повернешся ти швидко?..
 я буду вірною... не забувай...

Був ясний ранок. Злотом старовинним
 прозорівся напроти сходу ліс,
 усе здавалось довіку незмінним,
 як ти сама в спіжівій рямці кіс...

Та я через далеке і прадавнє
 пройшов межу твоїх здогадних меж..
 Чиж ще ти, Пенельопо-Ярославно,
 снуєш безплідність килимних мереж?

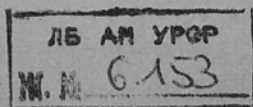
Dioszég 1935

Ю. Клен

Франкфурт на Майні

Синіє небо, наче став.
 Хожу завулками тісними,
 Що певне юний Гете ними
 Колись закоханий блукав.

Хто розчинив вгорі вікно?
 Чий погляд там мене чатує?
 Я тут під аркою смакую
 Солодке яблучне вино.

О, певне Фавста теж водив
В ці нетри хитрий Мефістофель,
На цій стіні лишив свій профіль
І пиво з цих шуфляд цідив.

Вхожу в собор, де вічна мла
І з мороку середньовіччя
Всміхаються мадон обличчя...
На синім візерунку скла

Христос, незмінний у роках,
Прозорий, пломенем прошитий.
Отут молилась Маргаріта
І гірко каялась в гріхах.

Потужну повинь лле орган,
Стара легенда оживає,
На хвилях серце впливає
В вечірній франкфуртський туман.

Редіард Кіплінг

перекл. з англійського. Г. Чикаленко

Віліам Завойовник

(William the Conqueror — Із збірки The day's work)

— Чи се вже офіційально оголошено?

— Призналися, стоїть в часописі, до великого льокального неврожаю. В одній, чи двох округах організують допомогую акцію.

— Се означає, що все буде оголошене так скоро, як запевнять собі досить людей та перевозового матеріялу. Не здивує мене, коли виявиться, що се другий Великий Голод.

— Не може бути — сказав Скотт, повертаючись в своїм довгим плетенім кріслі. — В нас напівночі був добрий врожай, а звідти з Бомбею та Бенгалю подають більше збіжжя, аніж вони собі з тим можуть дати раду. Запевне вдасться припинити скорше, аніж пошириться. Неврожай буде зльокалізований.

Мартин взяв зі стола «Піонера», перечитав ще раз телеграми і простяг в кріслі ноги. Був темний, горячий, без подиху вітра вечір. В повітрі важко висів запах свіжополитої головної вулиці. Квіти в садку кльобу, позасихали й чорніли на стеблах; круглий басен з льотосами висох

так, що болото в ньому порепалось, а тамарискові дерева побіліли від пилу. Навколо оркестрового павільйону в міському садку стояв натовп людей; з веранди клубу було чути, як оркестра міської поліції нарізувала заграні вальси. З півдесятка конюхів сиділо долі коло коней, чекаючи кожного на свого пана. Час від часу підїздив хтось верхи повільним кроком до клубу і лінивою ходою прямував до побілених вапном бараків збоку головного будинку. Се були клубні кімнати: ті, що в них жили, зустрічали що вечора ті самі обличчя в клубі при обіді і затягали до пізна свої урядові години, щоб уникнути набридлого товариства.

— Що ви збираєтесь робити? — спитав Мартин, позіхаючи, — ходім, купаємося перед обідом.

— Вода як окріп, — відповів Скотт, — я вже пробував сьогодні.

— Ну, то заграймо на біліярді.

— В салі тепер сто і п'ять степенів¹⁾. Сидіть тихо. Звідки така енергія?

До воріт клубу пригнався і став засапаний верблюд; його погонич порпався в своїй шкурятній торбині і витяг спеціальне вечірне видання часописі, друковане з одного тільки боку і ще свіже з друкарні. Клубний слуга пришпилів його на зеленім сукні, поруч з оголошеннями про продаж верхівців та приблудних фокстерерів.

Мартин ліниво встав і, прочитавши, свиснув: — Вже оголошено! — скрикнув він: — Один, два, три... вісім округ на виїмковому стані під законом про голод. Джіммі Гоукінс на чолі акції.

— Добре! — сказав Скотт, вперше виявляючи зацікавлення. — В небезпеці клич на поміч урядовця з Пенджабу. Я працював під ним перший рік. Пошукай другого такого.

— Джіммі тепер Ювілейний лорд²⁾, — сказав Мартин. — Він справді порядний хлопець, хоч і цивіліст.

До клубу підїхав і зійшов на веранду по сходах, втираючи піт з чола, редактор єдиного щоденника в столиці округи з населенням двадцятьп'ять мільйонів тубильців та кількасот білих. Тому, що редакційний персонал складався, крім нього самого, з ще одного співробітника, то працювати доводилося від десяти до двадцяти годин на день³⁾.

¹⁾ Фаренгейта.

²⁾ Ювілей королеви Вікторії.

³⁾ Р. Кіплінг сам почав свою письменницьку і журналістичну кар'єру в Індії співробітником урядової часописі в Ляготі, потім був редактором „Піонера“ в Алягабаді.

— Агов! Рейнс! — гукнув Мартин, спиняючи його, — ви, кажуть, все знаєте. Як сей »неврожай« в Мадрасі треба розуміти?

— Ніхто ще того не знає. В редакцію саме прийшла телефонограма з вашу руку завдовжки. Я залишив свого малого саме, як він приймав її. Мадрас подає до відома, що власними силами не дасть собі ради. Отже Джиммі дістав вільну руку притягати скільки йому треба людей. Арбуснот попередив, щоб були наготові.

— »Борсук« Арбуснот?

— Він, пешаврський. Була звістка, що Елліс і Кляй на Північному Сході дістали наказ про призначення на голод, а крім того послано з півдесятка людей з Бомбею. Виглядає на справжній голод.

— Бомбейські — вони ближче до місця акції, аніж ми, — завважив Мартин. — Коли вони зривають з місця пенджабських, то очевидно справа — поважніша, аніж зпочатку могло здаватися.

— Сьогодні тут, а завтра деінде. Хіба ми тут навіки прив'язані? — обізвався Скотт, випускаючи з рук книжку, яку перегортав. — Мартин, ваша сестра чекає вас.

Сивий кінь на розі веранди підтанцював. Світло з лампи впало на сіру полотняну сукню до верхової їзди і на бліде обличчя під сірим повстятим капелюхом.

— Гаразд, — сказав Мартин, — я готовий. Ходім, пообідаєте з нами, Скотт, коли не маєте нічого іншого. Віліям, чи в нас вдома буде обід?

— Я перше поїду додому й подивлюся, — була відповідь. — Можеш привезти його коло восьмої.

Скотт пішов до своєї кімнати і передягся у вечірнє убрання, відповідне сезону й місцевості: з голови до ніг бездоганно біле полотно з широким шовковим поясом. Обід в Мартинів — се, безперечно, було щось ліпше в порівнанні з баранячими котлетами та яринами з бляшаних консервів, якими їх годували в клубі. Шкода лише, що Мартин не мав змоги висилати свою сестру в гори в гарячу погоду. Як начальник окружної поліції, Мартин діставав »величезну« платню — шістьсот срібних обезцієних рупі⁴) на місяць і його маленький, на чотири кімнати »бунгальов« ясно про те свідчив. Нерівна підлога, застелена незмінними доріжками з блакитнобілими смугами, які тчуть вязні в в'язницях Індії; незмінні занавіски з шкляного намиста, драповані на цвяхах, забитих в побілені вапном і полуплені стіни; незмінні півдесятка різноманітних крісел, придбаних на ліцитаціях; незмінні потьокі чорного смаровила на стіні в тому місці, де проходить ремінний

) Рупі (rupee) — 1 і $\frac{1}{3}$ англ. шілінга. Рупі — 16 аннів.

пас від віяла. Все виглядало так, наче вчора було розпаковане з тим, щоб бути знову запакованим завтра. Ніякі двері не трималися як слід на завісах. Підсліпуваті віконця були під самою стелею, де, між дерев'яним сволоком та кроквами, ганялися ящірки за мухами. Але так жили всі, хто діставав таку платню, в країні, де платня кожного, його вік і службове становище були надруковані в книзі, що її всі можуть прочитати, ледви варто було, словом, чи ділом, домагатися чогось іншого. Скотт мав вісім років служби в Департаменті Зрошень і діставав вісімсот рупі на місяць, з умовою, що коли ще двацять і два роки прослужить вірою і правдою державі, то дістане відставку з пенсією чотириста рупі в місяць. Життя його відбувалося головним чином в шатрі, або в яким іншим тимчасовім приміщенні, де людина моглаб спати, їсти та написати листа. Праця обіймала будову та охорону каналів зрошень, орудування двома чи трома тисячами робітників різних каст та вір, та виплата величезних сум дрібними срібними грішми. Тої весни він успішно скінчив останню частину великого Мосульського каналу, коли — підчас горячої частини року — і зовсім проти власного бажання — бо не навидів канцелярську працю — його приділили шефом рахункового та постачального департаменту, — шефом знемогаючого від спеки бюро в столиці провінції. Мартин знав се, Віліям, сестра його, знала се, і всі знали се.

Скотт знав також, як і решта світу, що панна Мартин приїхала до Індії чотири роки тому, щоб доглядати за хатнім господарством свого брата, який, як се всі також знали, позичив грошей на її подорож сюди, та що вона, як всі казали, давно вже повинна булаб вийти заміж. Замість того, вона відмовила з півдесяткові молодих підпоручників, одному цивілістові, що був о двацять років старший від неї, одному майорові та одному військовому лікареві. Се було також загально відомим. Вона перебула в долині три «горячі погоди», як кажуть в Індії, бо її брат ще не виплатив довгу і не мав змоги вислати її в гори навіть в найскромнішу околицю. Тому то обличчя в неї було бліде як папір, а на чолі був великий шрам, завбільшки шілінга — слід від делійського чиряка: він робиться, коли пити місцеву нечисту воду і наростає поволі, поки не дозріє, щоб можна його випалити хемічним квасом.

Не дивлячися на се, Віліям була дуже щаслива всі ці чотири роки. Двічі вона мало не втопилася, переїздячи верхи річку вбрід; раз її поносив верблюд; перебула нічний напад розбійників на братів табор; бачила, як на дворі під деревом виконують довгими киями кару над тубильцями; навчилася вільно говорити на мовах Урду і на-

віть Пенджабі, чому заздрили навіть старші від неї; цілком стратила звичку писати листи до тіток в Англії та розтинати сторінки англійських журналів; перебула страшну, пошесть холери і закінчила свій досвід, пролежавши шість тижнів в тифі, причім їй обголили голову. В вересні того року, сподівалася святкувати свій двадцять і четвертий день народин. Ясно, що її тітки ніколи не похвалилиб дівчини, що не зробилаб і кроку, коли поблизу був осідланий кінь; дівчини, яка верхи їздила на балі, закриваючи бальову сукню від пилу великою хусткою, носила обтяте кучеряве волосся та однаково обзивалася як її кликали Віліям, чи Біль; якої англійська мова була густо пересипана індійськими словами; яка брала участь в аматорських виставах та управляла дома восьми слугами і двома кіньми і давала собі раду з їхніми хворобами та рахунками. А до тогож могла дивитися мужчинам увічі, спокійно, розважно, навіть тим, що дала їм гарбуза.

— Мені подобаються мужчини, які доконують вчинків, — призналася вона одному панові з Департаменту Виховання, який вчив крамарських синів краси Уордсворсових віршів зі шкільного підручника. А коли він став «поетичним», Віліям пояснила, що вона «не дуже розуміє поезію, в неї від того починає боліти голова». Отже ще одно розбите серце шукало притулку в клюбі. Та Віліям сама була тому винна: вона любила слухати, як мужчини оповідають про свою працю, а се найпевніший спосіб привести мужчину до ваших ніг.

Скотт знав її якихсь три роки, зустрічаючися звичайно в шатрах, коли табор її брата і його власний обедуналися на якийсь день на межі індійської пустині. Він танцював кілька разів з нею на Різдвяних Святах, коли зіздилося понад п'ятьсот білих разом. Він мав також великий респект до її господарських здібностей та її обідів.

Вона була, більш аніж коли, подібна до хлопця, коли, сидючи по їх обіді на шкуратаній канапі, підобгавши під себе одну ногу, крутила братові цигарки. Чоло її під темними кучерями наморщувалося кожний раз, як скручувала папірець, а кругле підборіддя випиналося, коли тютюн не піддавався пальцям. Готові цигарки вона кидала братові вздовж цілої кімнати рухом певним, як хлопчаки шпурляють камінці, а брат ловив їх одною рукою, неперериваючи своєї розмови з Скоттом. Розмова крутилася весь час коло справи: каналів та їх охорони, провин тубильців, які крали воду, беручи більше, аніж заплатили за неї, та гріхів місцевої поліції, що покривала злодіїв, коло перенесень цілих сіл на новозрошені простори та коло проголошення війни пустині, коли фінанси провінції дозволять розпочати проектувану систему каналів в Луні. Скотт

отверто говорив про своє бажання бути призначеним до тої округи, де він знав край і населення, а Мартин зітхав про посаду, де в підніжжя Гімалаяв та ремствував на своє начальство. Віліям крутила цигарки й мовчала, усміхаючися час від часу до брата, що той такий задоволений.

О десятій кінь Скотта був коло порога і вечір закінчився.

Вікна двох низьких »бунгальов«, в яких містився щоденник, ясно світилися через дорогу. Було занадто рано, щоб пробувати заснути і Скотт заїхав до редактора. Рейнс, голий до пояса, як матрос біля гармати, лежав у кріслі і чекав нічних телеграм. В нього була теорія, що людина наражається на небезпеку малярії, коли не просиджує при праці цілий день і пів ночі. Тому він і спав і їв у своїй редакції.

— Чи згодні ви? — спитав він сонно. — Я зрештою не мав наміру викликати вас.

— Ви про що? Я від Мартинів з обіду.

— Про голод, розуміється. Мартина вже теж попереджено. Вони стягають людей звідки можуть. Я щойно післав вам записку в клуб з проханням присилати нам дописи що тижня, на дві-три шпальти, скажім. Ніяких сензацій, розуміється, самі голі факти: кого до чого приставлено і таке инше. Наші умови — десять рупі за шпальту.

— Вибачте. Се не моя справа, — відповів Скотт розсіяно, дивлючися на мапу Індії на стіні. — Мартинові се не на руку, дуже навіть. Не знаю, куди він подіне сестру. Не знаю, куди вони мене приткнуть? Я не маю ніякого досвіду з голодом. Вперше почув про нього. Чи й мене вже призначено?

— Авжеж. Осьде телеграма. Вони вас призначають на допомогову акцію, — казав Рейнс далі, — дадуть одного аптекаря та півлітра протихоленного серум на десять тисяч мадрасців, які мруть, як мухи в осени. Те все тому, що у вас тут не було занадто праці. Зривають з місця, здається, кожного, хто не заступає двох. Гоукінс, очевидно, вірить в пенджабців. На мою думку за останніх десять років не було такої біди, як отся.

— Найгірше, що так несподівано. Офіційльне призначення дістану мабуть завтра. Добре, що я зайшов до вас. Краще йти додому та пакуватися. Чи не знаєте, хто прийде тут на моє місце?

Рейнс перегорнув купу телеграм.

— Мак Івен, — сказав він, — з Мурі.

Скотт засміявся. — А! Він гадав, що буде прохолоджуватися ціле літо! Се йому не буде до вподоби. Ну, годі базікати. Добраніч!

Дві години потім Скотт, маючи чисте сумління, по-клався спати в свій гамак в порожній хаті. Дві шкурятні валізи, шкурятнаж пляшка на воду, бляшане пуделко на лід, та сидло, зашите в ряднину, лежали накупі коло дверей, а під подушкою був поквітований рахунок клюбного діловода за останній місяць.

Призначення прийшло на другий день рано разом з приватною телеграмою від лорда Джемса Гоукінса, який не забував цінних людей, наказуючи йому зголоситися якомога швидше, на місці, якого назву неможливо було й вимовити, деся півтора тисяч миль на південь, бо голод лютував і білі люди були потрібні.

Рожевий, пухлявий молодий хлопчина зголосився опівдня в найстрашнішу спеку, пхикаючи трохи та нарікаючи на долю та на неврожаї, через які людині не дадуть спокою й на три місяці. Се був наступник Скотта — друга шруба в машині, посунена наперед за першою, яку, згідно з офіціальним розпорядком, поставлено до розпорядимости мадраського уряду для боротьби з голодом. Скотт передав свою касу, показав йому найхолодніший куток в бюрі, попередив, щоб не надриався над працею і, як смеркло, виїхав з клюбу в найнятім двоколеснім візку з своїм вірним слугою Фез Улла та купою пакунків нагорі, на двірці до потягу на південь. Від мурованих стін двірця вдарило йому в обличчя жаром, мов горячим мокрим рушником і він подумав про п'ять ночей і чотири дні подорожі, що були перед ним. Фез Улла, звиклий до пригод на службі в свого пана, розпихав натовп на пероні, тимчасом як Скотт, з цигаркою в зубах, чекав аж причеплять їх віз. З десяток людей тубильної поліції з рушницями та пакунками, врізалися в натовп пенджабських хліборобів, сікських ремісників та кудлатих афрідських крамарів, ескортуючи з великою помпою Мартинові пакунки, пляшки на воду, пуделко на лід та ковдри. Вони вгледіли Фез Улла, який подавав знаки рукою і попростували до нього.

— Мій сагіб і твій сагіб, — сказав Фез Улла до Мартинового слуги, — сидітимуть разом, то й ми знайдемо собі місця поблизу; знаючи чиї ми слуги, ніхто нас не посміє турбувати.

Коли Фез Улла повідомив, що все готове, Скотт розташувався, без жакета й черевиків, на широкий шкурятний лаві. Спека під залізним дахом двірця переходила сто степенів. В останню хвилину ввійшов Мартин, обливаючися потом.

— Не лайтесь, — обізвався Скотт ліниво, — тепер вже запізно переходити до другого возу. Льоду в мене стане на двох.

— А ви що тут робите? — спитав його Мартин.

— Стою до диспозиції мадраського уряду, так само, як і ви. Ну й спека! Чи ви берете з собою своїх людей з поліції?

— З десяток. Думаю, мені доведеться доглядати за розподілом. Я й не знав, що й вас призначено.

— Я довідався вчора, щойно як пішов від вас. Наказ прийшов сьогодні вранці. Пополудни приїхав Мак Івен на моє місце і я відразу виїхав.

— Джіммі добре зробить, як призначить нас десь разом, — сказав Мартин, а помовчавши, додав: — Сестра тут в поїзді.

— От і добре, — сказав Скотт з переконанням: пересяде в Умбалі до Смілі? В кого вона там житиме?

— Та ні, в тім то й клопіт. Вона їде зо мною.

Скотт аж випростувався. — Що? Невже у вас не стало грошей?

— Ні! Я був би вже якось нашкрябав.

— Ви могли б насамперед сказати мені хоч слово, — сказав Скотт з докором. — Миж не зовсім чужі один одному.

— Чекайте, не лайтесь. Я може так і зробив би, але... Ви не знаєте моєї сестри. Я поясняв їй, просив її, переконував, велів їй і таке інше, цілий день — з самого ранку й досі, але вона й слухати не хотіла. Жінкам дозволено їхати з чоловіками, коли вони схочуть, і Віліям каже, що се й до неї можна прикласти. Бачите, ми з нею були майже нерозлучні ціле життя, відколи батьки померли. Отже вона не зовсім така, як звичайно бувають сестри.

— Всі сестри, про яких я коли чув, zostалися там, де їм добре.

— Вона розумніша від кожного чоловіка, бодай її — нарікав Мартин далі. — Поки я до неї балакав, вона розібрала хату, можна сказати, в мене над головою: за три години зорганізувала й впорядкувала все: домашню обстановку, слуг і коней, геть все чисто. Призначення я дівстав аж о девятій рано.

— Джіммі Гоукінс не буде з того вдоволений, — сказав Скотт. — Голод не місце для жінки.

— Пані Джім... чи то леді Джім з ним. В усякім разі вона обіцяла доглядати за сестрою. Віліям телеграфувала до неї на свою власну відповідальність і запитала, чи може приїхати. Маючи в руках відповідь, вибила в мене ґрунт під ногами.

Скотт голосно засміявся: — Якщо вона здібна на таке, то зможе сама собі дати раду. А пані Джім допильнує, щоб їй не сталося чого лихого. Не кожда жінка, сестра, чи дружина, поїде на голод, особливо уявляючи собі, що то значить. Вонаж торік перебула пошесть холери в Джалу.

Потяг спинився в Амрітсарі і Скотт з Мартином пішли в переділ для пань, який був зразуж за їх возом. Віліям, в круглій шапочці на кучерях, весело привітала їх.

— Хочете чаю? — спитала вона. — Найкращий в світі лік проти сонічного удару.

— Чи я так виглядаю, ніби маю його от-от дістати?

— Ніхто того не знає, — сказала Віліям розважливо, — найкраще бути завжди готовим.

Вона розмістила свої достатки з досвідом бувалого подорожнього. пляшка на воду в повстанім чехлі, висіла на продуві коло заслоненого віконницею вікна, чайний посуд з російської порцеляни, розміщений в чайнім кошику, стояв напоготовлі коло спіртової лампи з чайником.

Віліям налила їм повні філіжанки горячого чаю, який не дає жилам на шиї непотрібно розбухати в горячу ніч. Характеристичним було для неї, що раз, усталивши свій плян акції, вона не потребувала коментарів до нього, чи оцінки. Життя поруч мужчин, які мали багато праці і мало часу, навчило її триматися оддалік і незалежно, не шукаючи звертати на себе уваги. Ані словом не показувала, що може бути потрібною, корисною, чи окрасою підчас їх подорожі, лише спокійно порядкувала і забрала чайний посуд, коли випили чай і приготувала гостям цигарки.

— Вчора саме в сю пору, — почав Скотт, — ми й не думали й не гадали про щонебудь... таке, як отсе.

— Я навчилася сподіватися чого хочете, — сказала Віліям. — В нашій службі, знаєте, ми живемо під загрозою телеграфу. Але мені здається, що такі призначення, як отсе, роблять вам честь і не вибивають вас з службової колії, розуміється, якщо ми виживемо.

— Як то ні, авжеж вибивають з колії, в нашій власній провінції бодай. Подивіться, я сподівався бути призначеним в «холодну погоду» на будову каналів в Луні. А хто зна, як довго нас той голод затримає.

— Ледви довше, аніж до кінця жовтня, — обізвався Мартин. — Так чи інак, а в ту пору він скінчиться.

— Не забувайте, що ми маємо ще цілий тиждень подорожі перед нами, — сказала Віліям. — Подумайте, скільки на нас буде пороку, як ми доїдемо до місця.

Ніч і день їхали вони знайомою їм околицею; другу ніч і день, ідучи вузькою смугою вздовж Великої Індійської Пустині, пізнавали дорогу, що кожний нею їхав новиком, в першу свою подорож напівніч з Бомбею. Але раптом мова, на якій писано назви стацій, змінилася і вони повернули напівдень в невідому країну, де навіть запахи

були чужі їм. Перед ними йшло багато довгих важко навантажених потягів з зерном, так, що вже здалека відчувалося руку Джіммі Гоукінса. Часом треба було чекати на нашвидку зроблених розїздах, розминаючися з довжелезними поїздами порожніх товарових вагонів, які верталися напівніч; часом їх причеплювали до повільних валок, що ледви повзли і раптом покидали їх вагон серед ночі, Бог-зна де. Але спека не покидала їх; розтягаючи ноги в ночі, проходили вони поміж високо наладованими лантухами та слухали, як виють пси.

Жак ось приїхав до тої Індії, яка здавалася їм більш чужою, аніж англійцеві, що вперше з Англії — рівні, плоскі темно-червоні простори, пальми — Індія з малюнків у книжках — мертва й суха під пекучим сонцем.

Безпереривний залізничний рух залишився далеко, далеко за ними на півночі... Тут люди підповзали до залізниці і простягали їм своїх дітей на руках. Час від часу відчепляли товарний віз і ті люди обчіпляли його, мов комашня. Раз вдосвіта побачили посеред сухого степу цілий полк малих людей, кожен з них ніс на спині людське тіло. Коли поїзд спинився, щоб відчепити ще один віз, вони побачили, що то були не трупи, але ослаблі від голоду люди, яких військо збирало по дорозі і несло годувати. Тепер їм зустрічалося більше й більше білих людей: тут один, там двох; намети їх стояли коло залізниці і вони приходили, озброєні писаними наказами та сердито вимагали, щоб відчепили ще один віз. Вони були занадто заняті і мали час лиш коротко кивнути головою Мартінові та Скоттові, та кинути цікавий погляд на Віліям. Вона досі не мала іншої діяльності, як поїти чаєм своїх товаришів подорожі та дивитися, як вони стримували й відпихали галасливий натовп чорних ходячих кістяків і своїми руками відчеплювали призначені вагони та приймали поквітовання від змучених, перепрацьованих, з позападалими очима білих.

В них не було вже леду, скінчилася мінеральна вода, скінчився чай: бо були в дорозі шість день вже і сім ночей — сей час здавався їм немов сім раз по сім років минулого.

Нарешті вдосвіта, сухого горячого ранку, в країні смерті, осяяній червоним полум'ям огнищ, на яких палили трупи, вони прибули на місце свого призначення, де зустрів їх Джім Гоукінс, голова голоду, невмиваний, неголений, але бадьорий і цілковито зорієнтований на своїм пості.

Мартінові він звелів провадити тимчасом життя в поїзті до дальшого розпорядку. Він повернеться за порожньою валкою, збиратиме по дорозі голодних і лишатиме їх на впорядкованих пунктах на доживлювання, поза ме-

жами голодуючих провінцій. Навантаживши напівночі залізничні вози, він повернеться, розподілятиме зерно і знов збиратиме по дорозі людей, щоб возити їх до пунктів вздовж залізниці. Скотт — Гоукінс був дуже радий знов його бачити — прийме в тійже хвилині транспорт на буйволах і годуватиме стрічних по дорозі до иншого знов пункту, в стороні від залізниці, куди він підвезе голодних, яких зустрічатиме — їх буде досить — і чекатиме на місці наказу телеграфом.

Віліям вийшла з потягу вкрита пилом, з зморщками на чолі від думок, що мучили її підчас минулого тижня подорожі, але спокійна, як звичайно. Пані Джім — вона була леді Джім, та тільки ніхто не пам'ятав тут про се, — взяла її відразу під своє крило.

— Яка я рада, що ви приїхали — мало не схлипнула вона. — Себто вам зовсім не треба булоб... але, знаєте, нас тут тільки дві жінки, то ми будемо триматися купи. В нас тут в таборі найслабші, особливо діти, яких вони, ви знаєте, продають.

— Я вже завважила се, — сказала Віліям.

— Чи не жах? Я купила вже з двадцять, їх треба годувати... Та ви самі може зісте щось? Праці в нас тут на десятьох стане. Коня для вас я теж маю. О, яка я рада, що ви приїхали. Ми теж з Пенджабу, знаєте.

— Помалу, Лізі, — обізвався Гоукінс через плече. — Ми доглянемо вас, панно Мартин. Шкода, що не можу запросити вас на сніданок. Мартине, вам доведеться зісти щонебудь по дорозі. Зоставте двох з ваших поліцаїв Скоттові на поміч. Наші голодні не встані навантажувати вози. Саундерс, (се до машиністого, що куняв коло льокомотиви), захопіть оті всі порожні вагони з собою. Лінія у вас вільна до Анандрапіла, а там дістанете дальші розпорядження. Скотт, ви тепер навантажуйте свої вози з отого вагона і рушайте якомога швидше. Евразієць в рожевій сорочці буде вашим провідником і перекладчиком. Вашого чорного аптекаря знайдете коло другого воза: ми мусіли прив'язати його до ярма, бо збирався втекти — доведеться вам пильнувати його. Лізі, бери з собою панну Мартин до табору, а мені нехай приведуть сюди гнідого.

Скотт із Фез Улла та двома пенджабськими поліцейськими вже заходилися коло возів: підганяючи буйволів, підкотили вози до вагона і почали скидати звідти на вози лантухи з просом та пшеницею. Гоукінс дивився покінь не навантажили один віз.

— Годящий чоловік, — сказав сам собі, — якщо все піде добре, я йому не жалуватиму праці. — На думку Джіма Гоукінса се був найбільший комплімент, який одна людина могла зробити другій.

Годину пізніше Скотт уже був у дорозі. Аптекара страхав його всіми карами закону за те, що його, члена Медичного Департаменту, силоміць привязали і проти його волі примусили працювати, без огляду на всі закони вільної держави. Евразієць-перекладчик просився, щоб пустив його побачитися з матір'ю, яка вмирала десь за три милі звідси. — На коротку годинку відпустку, на коротісеньку, зараз вернуся... — Обидва пенджабські поліцаї, узброєні палицями, замикали похід. А Фез Улла, з призи́рством магаметанина до гіндуса в кожній рисі свого обличчя, поясняв погоничам, що хоча й Скотта-сагіба і повинні бо-ятися, як вогню, але він, Фез Улла, — сам втілене начальство.

Валка возів прорипіла повз табор Гоукінсів — три шатра під групою посохлих пальм, ззаду бараки для голодних, перед якими, навколо казанів, в яких варилося, товпилися мізерні виснажені людські постаті.

— Чогоб я не дав, щоб Віліям була лишилася, як можна далі від сього, — подумав він собі, — як підуть дощі, **холери не минути, з певністю.**

Але Віліям видко відразу зорієнтувалася у винятковому стані, коли звичайні закони дають місце надзвичайним. Скотт вгледів її, вже переодягнену в сіру полотняну амазонку, в сивім повстянім капелюсі, обмотанім срібlistим індійським турбаном, кінці якого висіли на плечі. Вона стояла посеред натовпу плачучих жінок.

— Мені треба пятьдесят рупі, чи не можете мені позичити? — звернулася до Скотта. — Я не встигла попросити в Джека. Се на кондензоване молоко для дітей, — сказала.

Скотт витягнув гроші, не кажучи ні слова і подав їй. — Ради Бога, побережіть себе, — сказав, як вона повернулася йти.

— О, мені нічого не станеться. На молоко доведеться два дні чекати. До речі, мені доручено сказати вам, щоб ви взяли одного коня в лорда Джіма, онде того сивого: я думаю, він якраз пасує до вашого стилю, то як мене спитали — я й сказала, що він вам напевне сподобається. Чи добре я зробила?

— Дуже вам вдячний за те. Боюся тільки, що нам обом не дуже пристало говорити про «стиль».

На Скоттові був вилинялий від сонця й непогоди спортивний жакет, побілілий на рубцях, з трохи отріпаними коло рук рукавами. Віліям оглянула його уважно, від коркового шолому до насмарованих товщем чобіт.

— Мені здається, ви дуже добре виглядаєте, — сказала. — Чи у вас запевне є все потрібне при собі, хініна, хльородіна і так далі?

— Здається, що є, — відповів Скотт, плещучи себе по трох чи чотирох відстаючих кишнях. Йому підвели коня і, скочивши в сідло, він поїхав поруч зі своєю валкою.

— До побачення! — крикнув.

— До побачення і щасливо! — відповіла Віліям. — Дуже дякую за гроші. — Вона повернулася так, що шпори на ногах задзвеніли і пішла в намет, а вози порипіли далі, минаючи бараки, минаючи палаючі похоронні вогнища, далі і далі в пекельну Гегенну на південь.

II

Праця ся була, мов кара за гріхи, хоч посувалися наперед вночі і спочивали вдень. Полишений на свою відповідальність, Скотт був вільний виконувати свій обов'язок, ратувати людське життя, яким хотів способом. Йому дано було вільну руку, вільнішу навіть, ніж самому Джіму Гоукінсу, хоч сей і був головою цілої акції, бо уряд тримав його прив'язаного при телеграфі. Хоч якби Джім слухався був тих телеграм, то смертність булаб ще вищою, ніж так була.

По кількох днях свого повільного посування буйволовим кроком наперед, Скотт почав пізнавати Індію, якій він служив, і вона здивувала його. Вози його були навантажені пшеницею, просом, ячменем, — добрим зерном, яке треба було тільки трохи змолоти. Але нарід, якому він віз сі поживні харчі, звук годуватися рижом. Вони вміли товкти риж в своїх деревляних ступах, але не мали поняття про жорна, чи млини і ще менше про зерно, яке їм білі з такими трудностями підвозили. Вони кричали за рижом, недертим, немолоченим, таким, до якого вони звикли і, переконавшись, що його на возах не було, з плачем відверталися: — Краще вмерти, ніж таке їсти! — І багато з них дотримувало сього свого слова. Деякі брали свою порцію і, діставши проса, що його досить стало б прохарчувати людину на протязі тижня, міняли його на жменьку гнилого рижу від заможніших. Деякі товкли свою порцію зерна в своїх рижових ступах і вживали, замісивши гнилою водою тісто. Але таких було дуже мало. Скотт не дуже твердо знав, що на півдні населення годується звичайно рижом. Досі служба його була все на півночі, де сіють збіжа, пшеницю або просо. Сам ніколи не бачив рижу, на пні, чи в колосі, а найменш усього міг би повірити, що в тяжкій скруті люди воліють вмирати, ніж діткнутися харчів, яких не знають. Надаремно перекладчики-драгомани товмачили їм, надаремно обидва поліцаї енергійними рухами показували, що саме треба було робити: голодні

відповзали від розв'язаних, повних зерна лантухів. Часом жінки лишали Скоттові в ногах своїх ледви живих дітей.

На думку Фез Улла, то була воля Божа, щоб сі ди-карі вмирили, отже залишалося лише давати наказ, щоб палили трупів. Але знов не було ніякої причини, щоб сагіб не мав усього потрібного і Фез Улла, досвідчений в походах, піймав кілька миршавих прибудних кіз і до-лучив їх до валки. А щоб вони давали молока сагібові на сніданок, він годував їх добрим зерном, від якого дурні люди відвертались. — Добре — казав Фез Улла, — якщо сагіб знаходить потрібним, можна буде дати трохи молока й отсим вилупкам, хоч сагіб сам добре знає, що дітей тепер можна купити за безцін, а до тогож про них від уряду не було ніяких інструкцій. — Скотт мусів сказати Фез Улла та поліцаям кілька переконуючих слів і звелів зай-мати кіз, де тільки можна було, що вони досить охоче робили, бо се була розвага. Отже швидко зігнали докупі чимало прибудних кіз. Раз нагодовані, бідні тварини не відставали від возів, а по кількох днях доброї поживи, стали давати молоко.

— Хіба я сподівався, що мені коли доведеться ганяти кіз? — запротестував нарешті Фез Улла, — се низше моєї гідности.

— Як вернемося додому, то будемо про гідність гово-рити, — відповів Скотт, — а до того часу і ти, і по-ліцаї будете робити, що я звелю, хочби й табор замі-тати.

— Тавжеж буде так, як сагіб велить, — бурчав Фез Улла і згодився показати Скоттові, як доїти козу.

— Тепер ми зможемо прогодувати їх... Годуватимемо їх тричі на день, — постановив Скотт, нахилиючися сам, щоб спробувати видоїти козу, аж в крижах в нього знепри-вички затріщало.

Може хто думає, що се легке завдання втримати без перерви контакт між вертливою козою та конаючою ди-тиною. Але діти нагодовано. Вранці, опівдня і надвечір. Скотт обережно виймав їх одне по одному зпоміж порож-них лантухів на возах. Богато з них ледви дихало і мо-локо треба було здоювати крапля по краплі в рот з по-трібними перервами, бо діти захлистувалися. Що ранку, теж треба було годувати кози. А тому, що вони розбри-далися без пастуха, а на тубильців не можна було цілком покладатися, Скоттові довелося злізти з коня і йти пішки, ведучи за собою своїх кіз і пристосовуючи свою ходу до їхнього плентання. Все те мало досить дурний і смішний вигляд і Скотт дуже гостро відчував його, але, як не як, він ратував людські життя. Жінки, побачивши, що їхні

діти відживлювано, часом давалися сяк-так переконати, щоб взяти в рот незнайому їжу і теж тяглися за возами, благословляючи господаря кіз.

— Жінкам дай тільки мету, для якої треба жити, — міркував собі Скотт, невпинно чхаючи від пилу, що здіймали козячі копита, — то вони вже якось чіплятимуться за життя. А тими моїми козами я цілком побив Віліям з її кондензованим молоком!

Дуже повільно доплентався він з своєю валкою до призначеного місця, де довідався, що з Бурми прибув пароплав з рижом так, що були запаси і для нього. Застав також на годувальному пункті перетяженого працею англійця, якому залишив частину своїх кіз і дітей. За дітей той йому не дякував, бо в таборі було вже більш, аніж він міг собі з ними раду дати. Навантаживши свої вози рижом, Скотт повернув знов у напрямі до залізниці, розподіляючи харчі дорослим та годуючи малих: спина в нього вже призвичаїлась до постійного схиляння коло кіз. Череди його зростала, діти також прибували. Деякі з них мали тепер намисто, або лахміття, намотане на шиї, чи на руках. — Се означає, — сказав йому перекладчик, — так ніби Скотт сам того не знав, — що матері сподіваться забрати їх офіційно назад у відповідний час.

— Чим швидше, тим краще, — сказав Скотт, проте з гордістю власника завважував, як один або другий з малих Рамасвами набирав тіла, немов годоване курча. Спороживши вози, Скотт взяв напрям на Гоукінсів табор коло залізниці, підганяючи час так, щоб втрапити на обід, бо давно вже не їв при столі. Він не мав ніякого бажання робити якийсь драматичний виступ на сцену, але випадок хотів того, що сонце на заході кинуло йому горизонтальне проміння на чоло, як він зняв свій корковий шолом під подихом вечірного вітерця, і засліпило його так, що не бачив нічого перед собою. А той, хто стояв, чекаючи, коло входу в намет, угледів перед собою, немов цілком іншими очима, молоду людину, прекрасну мов той бог Парис, як вона в золотім сяйві хмари пилу, осяяного заходячим сонцем, йшла поволі на чолі своїх отар, а в ногах пленталися малі голі чорні амори. Віліям, в сивий як пил блюзці, реготалася невпинно і мала час насміятися досхочу, поки Скотт, прибравши як тільки міг найкращу міну, спинив похід своїх армій і представив їй свій «діточий садок».

— Вони дуже добре виглядають, — згодилася Віліям. — В нас теж тільки двацять п'ять зосталося: жінки починають забирати їх назад.

— То вас до дітей приставили?

— Так, пані Джім і мене. Про кіз ми на жаль не по-

думали, ми пробували кондензоване молоко напів з водою.

— Богато померло?

Віліям відвернулася: — Не хочеться й згадувати скільки, — здригнулася вона. — А у вас?

Скотт не відповів нічого: вздовж його дороги було чимало могилок, чимало матерей плакало, не знайшовши своїх дітей, яких вони довірили урядовій опіці.

Тут вийшов Гоукінс з бритвою в руці, на яку Скотт захланно подивився, бо борода в нього виросла більша, ніж йому було до вподоби.

Коли вони сіли до столу в наметі, Скотт оповів в кількох словах про свої пригоди, так, наче робив офіційний звіт. Леді Джім чмихнула кілька разів, а Джім час від часу нахилив голову. Одна Віліям не зводила своїх сяючих сивих очей з нього, тепер чисто виголеного обличчя і Скоттові здавалося, що він звертається до неї одної. Щоби в неї позападали, шрам на чолі було видно більш, ніж коли, але бездоганної форми голова і шия здіймалися граціозно над обшивкою блюзки, що була признаним вечірнім вбранням в таборі.

— Часом те все виглядало дуже гупо, — казав Скотт — бо я, знаєте, не тямив багато як доять кіз, чи годують немовлят. Як про се дійде до Пенджабу, то мене навіки обсміють.

— Нехай сміються, — кинула Віліям згорда. — Ми всі працювали, як каторжні, відколи ми тут. Я се можу про Джека сказати. — Се було сказане на адресу Гоукінса і той лагідно усміхнувся.

— Ваш брат доскональний працівник, Віліям, і я зробив йому честь, на яку він заслужив. Не забувайте, що я пишу довірочні звіти.

— То напиши, що Віліям варта своєї ваги в золоті, — сказала леді Джім. — Я не знаю, що я без неї робилаб. — І вона поклала свою руку на руку дівчини, закрутила від праці, і погладила її. Джім приязно до всіх усміхався. Справи йшли добре на його хазяйстві. Трох з найбільш некомпетентних співробітників померло, на їх місця прийшли краді. Кожний день наближав їх до періоду дощів. В п'ятох, з восьми голодуючих округ, вдалося припинити голод. І смертність, зрештою, не була така велика, коли взяти все на увагу. Він оглянув уважно Скотта, так, як людиїд дивиться на свою жертву, і тишився, що той такий міцний і залізко збудований.

— Його треба тільки малу крапельку розворушити, — подумав собі, — а тоді він здатен за двох працювати.

Тут завважив, що жінка подавала йому знаки і, згідно

домашньому телеграфові, вони означали: »Подивись на них! Ясна річ!«

Він подивився і став прислухатися. Але все, що Віліям говорила було: »Чогож ліпшого можна сподіватися від людей, в яких така мова?« А Скотт відповідав: »Я навіть нашому клубові буду радий. Залишіть мені один вальс на Різдвянім балі, не забудете?«

— Далекий світ до Різдва, — обізвався Джім. — Краще лягайте зарання спати, Скотт. Завтра на вас чекають вози з рижом: о п'ятій вирушите.

— Невже ти не даси й дня відпочинку панові Скотту?

— Бувби радий, Лізі, якби міг. Боюся, не можу. Як довго він тримається на ногах, я мушу використовувати його.

— Та яж мав отсе, принаймні один європейський вечір... О! Мало не забув. Що мені робити з моїми дітьми?

— Залишіть їх тут, — сказала Віліям, — сеж наш обов'язок... і трохи кіз... скільки зможете. Мені тепер треба навчитися доїти.

— Коли хочете встати завтра рано вдосвіта, я вам покажу, бо я здебільшого сам те роблю. До речі: більша частина їх має намисто та інше на шиї, то не здимайте того, на випадок, коли матері їх шукатимуть.

— Так, так, я знаю: я вже маю досвід.

— Ради Бога, тільки не перевтоміться. — Скотт на хвилину стратив контроль над своїм голосом.

— Ні, ні, я допильную її, — вмішалася пані Джім, телеграфуючи, на відході з Віліям, ціле послання своєму чоловікові. Тимчасом Джім давав Скоттові поради на новий похід. Було вже дуже пізно — дев'ята година.

— Джім, в тебе немає серця, — казала йому жінка того вечора. Він засміявся:

— Зовсім ні. Хіба я забув як я колись сам організував цілий уряд в Джандайлі з думкою про дівчину в Англії. Яка ти тоді була струнка й тендітна, Лізі! Ніколи з того часу не зробив я чогось такого путнього, як тоді в Джандайлі. Він працюватиме тепер, як чорт.

— Але ти мігби дати йому один день...

— Нащо? Щоб вони тепер вже порозумілися? Ні, серце. Тепер їх найкращий час.

— Здається, ніодне з них ще не розуміє, що з ними коїться. Чи не краса се? Не чарівна сліпота?

— Вставати вдосвіта вчитися доїти! Чи ви таке бачили? Ох, Боже, Боже, чого ми мусимо старітися і товстіти старіючися?!

— В неї золоте серце. Відколи приїхала і помагає мені...

— Помагає тобі! Та на другий день по приїзді вона

вже всім заправляла, а ти їй помагала. І досі так лишилося. Вона тобою орудує й командує майже так само добре, як ти мною.

— Нічого подібного! Вона не орудує й не командує, і за те я її люблю. Вона така отверта, як мужчина... як її брат.

— Брат її дрібніший від неї. Він тільки те й робить, що питає в мене розказів та порад, але чесний хлопець і працьовитий. Я мушу признатися, я дуже полюбив Віліям і якби в мене була дочка...

Розмова тут урвалася: далеко на півночі в Дераджаті була діточа могила, ось вже тому двацять і кілька років. Ні Джім, ані його жінка не говорили ніколи про неї.

— Як не як, а ми відповідаємо, — додав Джім, помовчавши хвилину.

— Дай їм Боже щастя! — шепнула пані Джім.

На другий день ледви поблідли зорі, Скотт, який спав у порожньому возі, вже прокинувся і взявся до своєї праці. Йому стало шкода будити Фез Улла та перекладчика в так ранній час. Нахилившись коло кози, він не почув, як Віліям підійшла і стала коло нього. На ній було те саме старе вбрання до верхової їзди, повіки були ще важкі від сну, а в руках філіжанка чаю і шматок грінки. Долі на куснику ряднини тріпотіла мала дитина, друга років шости, зазірала Скоттові через плече.

— Гей ти, малий, — казав Скотт, — коли ти в чорта сподіваєшся дістати свою порцію, то лежи тихо!

Легка біла рука придержала дитину, яка, захлистуючися, почала ковтати молоко, що потекло їй в рот.

— Добридень! — обізвався Скотт. — Ви поняття не маєте, як сі дитинчата вміють на всі боки викручуватися.

— Чому ні? Маю, — відповіла вона пошепки, бо весь світ ще спав. — Тільки я годую їх з ложки або з пляшки. Ваші товстіші від моїх... Невже ви се робили щодня? Двічі на день? Голос її майже загубився.

— А робив. Досить смішно. Ну, тепер ви спробуйте, — сказав, відступаючи своє місце дівчині. — Вважайте тільки: коза — не корова.

Коза запротестувала проти ділетанта і повстала шамотня, з якої Скотт вихопив дитину. Треба було починати все наново. Віліям весело сміялась. Проте їй швидко вдалося нагодувати двоє дітей і щеї третє.

— Ну, хіба не розумні дитинчата? — питав Скотт, — се я їх так вимуштрував.

Дуже заняті й зацікавлені, вони не завважили, як минув час. Глянь! Вже був білий день, табор прокинувся, а вони стояли навколішках поміж козами. Обое спалені,

хоч весь світ, викотившись з темряви, міг чути про що вони між собою говорили.

— О! — скрикнула Віліям не дуже певним голосом. — Я принесла вам осьде чаю і забула! Зовсім захолов! Я думала, що так рано ви нічого ще не дістанете. Краще не пийте, він холоднісенський.

— Дуже дякую. Ні, саме добрий. Справді, дуже добрий. То я zostавлю пані Джім і вам малечу і кози теж. Кожний в таборі покаже вам, як доїти.

— Розуміється, — сказала Віліям і ще більш почервоніла, повертаючися, щоб йти до свого намету і обмахувала підставкою розгорячене обличчя.

Серед табору роздався пронизливий лемент, коли старші діти побачили, що їх нянька відїздить без них. Фез Улла, забувши свою гідність, знайшов можливим обмінятися жартом з поліцаями, а Скотт почервонів по вуха, коли Гоукінс, що був уже в сідлі, залився сміхом.

Хлопчак, вирвавшись з рук пані Джім, кинувся бігти до Скотта, прудко, як заяць. Віліям за ним навздогін.

— Я не зостанусь! Я не зостанусь! — верещав він, вчепившись Скоттові за чоботи, — я їх не знаю.

— Слухай, — почав умовляти його Скотт, збираючи до купи тамільські слова, які тільки знав: — йди до неї... йди... вона дасть тобі їсти.

— Ходім! — сказала Віліям задихана, глянувши сердито на Скотта, як той стояв безпомічний і червоний.

— Йдїть собі, — сказав Скотт швидко до Віліям, — я його за хвилину пришлю до вас.

Авторитетний тон зробив своє вражіння, хоч не зовсім таке, якого Скотт хотів. Хлопець випустив його ногу і поважно сказав: — Я не знав, що се твоя жінка. Добре, я піду. — Тоді гукнув до гурту своїх товаришів, що чекали тільки вислїду його спроби, перше, аніж самим кинутися врзтїч: — Вертайтесь і їжте! Се нашого пана жінка. Вона його слухається!

Джїм залягався від реготу, Фез Улла й обидва поліцаї розтягли роти по вуха, а Скоттові докори спізненим погоничам буйволів посипалися, як град.

— Се така вже в сагїбів звичка, коли їм в лице правду сказати, — завважив Фез Улла. — Доведеться мені шукати нової служби. З молодими панями, особливо такими, що знають нашу мову, а до тогож мають звязки з поліцією, нема життя чесному слугі, коли дійде діло до рахунків.

Що Віліям про те все знала, вона не казала. Коли її брат приїхав до табору, то довідавшись про Скоттові вчинки, сказав, сміючися: — Се йому так не минеться. Він буде »бакрі-Скотт« до кінця свого життя (»бакрі« на північ-

них індійських мовах означає «коза»). Шкода, що я його сам не бачив. Давби місячну платню, щоб подивитися, як він годуватиме дітей! Я сам запахав деяких рижом, але сеж зовсім що іншого.

— Просто гидота! — вмішалася його сестра в розмову з палаючими очима. — Як людина зробить щось... щось тому подібне, всім вам, іншим мужчинам, не впаде нічого іншого на думку, як вигадати йому якесь абсурдне прізвисько і скалити зуби і думати, що се так смішно.

— А! Так, так, — сказала пані Джім співчуваюче.

— Я тобі дивуюся, Віліям. Чи не ти сама охрестила малу панну Дембі «перепелицею» торік, хіба забула? В Індії всі мають прізвиська, сама знаєш.

— То було зовсім що інше, — відповіла Віліям, — се дівчина і нічого в світі іншого не робила, крім того, що ходить, як перепілка, бо таки справді так ходить... Але сміятися з людини за те, що вона щось робить...

— Скоттові се буде байдуже, — сказав Мартин. — Його неможливо розсердити. Я вже вісім років пробую, а ти знаєш його всього три роки. Як він виглядає?

— Дуже добре виглядає, — відповіла розгнівана Віліям, йдучи геть: «Бакрі-Скотт», аякже! — Тоді засміялася сама до себе, бо знала своїх: — «Бакрі» й буде, ніде правди діти, — і вона спробувала вимовити се нове прізвисько ще кілька разів, тихенько й ніжно.

Повернувшись до своїх обов'язків на залізниці, Мартин розголосив прізвисько на всі боки між своїми товаришами праці так, що Скотт вже почув його, як прийшов із порожньою валкою. Тубильці думали, що се якийсь почесний англійський титул, а погоничі вживали його по простоті своїй, аж поки Фез Улла, який не любив таких жартів, не пообіцяв провалити першому ліпшому голову за те слово. Тепер було мало часу на доення по дорозі, але по таборах Джім запровадив сей Скоттів винахід і годував великі отари кіз непотрібним тепер північним зерном. До восьми голодних округ було тепер підвезено досить рижу, щоб прохарчувати населення до нового врожаю, треба було тільки швидко його розвезти й розподілити. А до того не було кращого помічника, аніж великий каналний інженер, що ніколи не тратив рівноваги, ніколи не давав непотрібних наказів і ніколи не сперечався. Отже Скотт поспішався, а стаючи на відпочинок, кождий раз лікував понатирані ярами шиї своїх буйволів, щоб не гаяти часу на се в дорозі; підвозив риж до менших таборів, вертався порожняком прискореним маршем до найближшого розподіляючого центру на залізниці, незмінно застаючи там телеграму від Гокінса: — Одвезіть ще раз. — І він возив, і знов і ще раз знов, а Джім Гоукінс, за пятьдесят миль

звідти, значив на великій мапі тракти, пороблені колесами Скоттової валки. Всі працювали добре. — Гоукінс так і писав у звітах, — але Скотт найкраще тому, що мав при собі гроші, платив на місці за поправу своїх возів, полагджував усі непередбачені видатки, сподіваючися, що уряд те все йому поверне. В теорії уряд мусить оплатити кожду підкову, кожний цвях, кожного робітника, притягненого до навантаження, але поквітовання на рахунок уряду не так то швидко ним виплачуються, а путні й недурні урядовці можуть посписувати сторінки й сторінки паперу, квестіонуючи неоправданий видаток на вісім аннів. Хто хоче виконати успішно своє завдання, мусить сягати до власної кишені.

— Чи я не казав тобі, що він працюватиме, як віл? — питав Джім свою жінку, як минуло шість тижнів. — Скотт звик стояти на чолі кількох тисяч людей на Мосульському каналі і завдає мені тут менш клопоту, аніж Мартин із своїми десятима поліцаями. Я маю моральну певність, — тількиж уряд не визнає моральних зобовязань, — що Скотт видав половину своєї платні, щоб підмазувати свої колеса. Подивися, Лізі, осьде тиждень його праці: сорок миль за два дні з двадцятьма возами; два дні перерви на будову бараку для Роджерса, — Роджерс сам повинен бувби збудувати його, дурень! — Знов сорок миль назад, двічі навантаживши й розподіливши. А ввечері він ще пише напівофіціальний проєкт мені на двадцять сторінок, кажучи, що місцеве населення можна використати до допомогової акції, а саме притягти їх до відбудови зруйнованого резервуару, який він знайшов і мати запас доброї води, як підуть дощі. Греблю, пише, він береться зробити за два тижні. Подивися на ці рисунки та пляни, чим не ясні й не переконуючі! Я знав, що він путній хлопець, але тепер тільки бачу, який путній.

— Дай мені, я покажу Віліям, — сказала пані Джім: — бідна дівчина замучилася з тими дітиськами.

— Думаю, не більше, аніж ти сама. Але за місяць, або два ми перевалимо по той бік гори.

Віліям сиділа того вечора допізна в своїм наметі, читаючи сторінка за сторінкою списані твердою рукою, милуючися рисунками та кольонами чисел, які доводили користність пропонованої відбудови резервуару.

— І він ще знаходить час на таке... — думала собі.

В десятий чи більше раз снівся їй бог Парис в золотім саяві хмари пилу і вона прокинулася свіжа й бадьора і знов взялася годувати гидких чорних бахурів, десятки їх, позбраних вздовж шляху, мов прибудні котенята, самі кістки та шкура, вкрита болячками.

Скоттові недозволено залишати допомогову працю, але

проект його послано до уряду так, що він мав потіху, не рідку в Індії, довідатися, що хтось інший погне там, де він посіяв. Така дисципліна була корисна для душі.

— Мені шкода відступити його каналам, — казав Джімі. — Канали будувати може перший ліпший інженер. Не гнівайтесь, Віліям. Він розуміється на каналах, але мені потрібна моя перла серед буйволових погоничів і я післав його тепер до Канда: в тій окрузі йому доведеться починати все наново. Він певне вже в дорозі.

— Він не погонич, — сперечалася Віліям обурено, — йому належить признання його фахових здібностей.

— Він буде найкращим скрізь, деб його не поставити і сим вже богато сказано. Тільки коли вже треба вживати бритви, щоб лупати каміння, то давайте мені найкращу.

— Час вже, щоб ми подивилися на нього, — вмішалася пані Джім. — Я певна, що бідний хлопець не мав порядного обіду за сей місяць. Сидить десь на возі та їсть сардинки пальцями.

Віліям засміялася: — Мене саму часом дивує, яке то мусить бути почування: танцювати, слухати музику, або мати дах над головою. Мені не віриться, що я колинебудь в життю мала на собі бальову сукню.

— Чекайте, чекайте, — сказала пані Джім, подумавши хвилину: — якщо він по дорозі до Канда, то проїде за яких п'ять миль звідси. Розуміється, він заїде сюди.

— О ні, не заїде, — сказала Віліям.

— Звідки ви знаєте?

— Се відірве його від праці. В нього не буде часу.

— Він знайде час, — підморгнула пані Джім.

— Залезатиме виключно від нього, — обізався Джім, я не бачу причини, чому йому не заїхатиб, якщо знайде можливим.

— Він не знайде можливим, — відповіла Віліям спокійно і без ніякого смутку. — Се не булоб на нього схожим.

— Під такі часи, розуміється, можна пізнати людину, краще, аніж коли, — згодився Джім.

Обличчя Віліям зісталося спокійне, і дійсно: так, як вона передбачала: Скотт не заїхав.

Доці пішли нарешті, хоч запізнені, але рясні. Суха порепана земля перетворилася в червоне болото. В таборах наповзло гадюк і слуги тільки те й робили, що мусіли їх вбивати. Всі сиділи під наметами, крім Гоукінса, який верхи на коні весело хлюпав по болоті. Уряд наказав тепер розподіляти насіння на засіви та видавати населенню гроші на купівлю нових буйволів. Білі люди були подвійно перетяжені тими новими обов'язками. Віліям стрибала з цеглини на цеглину, покладені на втопаному болоті, та заливала своїх годованців лікарствами, щоб збе-

регти їх від холерної пошести. Дійні кози випасалися на свіжій паші. Від Скотта з Кандської округи на південнім сході, не було звісток, крім регулярних телеграфних звітів до Гоукінса. І ті невідгідні дороги, що були досі, зникли під дощем; погоничі ледви слухалися; один з Мартинових поліцаїв умер від холери, а сам Скотт брав по трицять грамів хініни щодня проти малярії, яка нападає кожного, хто тяжко працює підчас великих дощів. Але те все були річі, про які він не вважав потрібним згадувати в своїх звітах. Він, як звичайно, працював навколо підвозного центру на залізниці, а тому, що повних возів неможливо було тепер навантажувати, то доводилося робити подвійні кінці, бо збирати велику кількість людей до купи, щоб годувати їх в таборах, здавалося йому небезпечним з огляду на поширення пошестей. Дешевше було брати скарбових буйволів і, загнавши їх на смерть, покидати вздовж шляху воронам на жир.

В такий як отсе настав час далось йому пізнати чого були варті вісім років порядного, спартанського життя в Індії: Хоч в голові в нього й гуло від хініни, мов у великий дзвін било, а земля коливалася вдень під ногами, а вночі під ліжком. Коли Гоукінс знаходив потрібним вживати його за погонича буйволів, то се була Гоукінсова власна справа — він знає, що робить. Люди з його власного Департаменту, які мали за собою по трицять років служби, сказалиб про його працю: »не зле«, а понад усіх, незмірно вище всіх людей всіх рангів, була Віліям, сама теж в самій гущі борні з голодом, — вона похвалить його, бо вона розуміє. Він так привчив себе, що тіло його само трималося механічної щоденної рутини, хоч власний голос згучав, мов чужий в його власних вухах, а руки, як писав, то напухали, мов подушки, то знов здавалися з горошину завбільшки. Ся витревалість привела його до телеграфного бюро на залізниці і продиктувала телеграму Гоукінсу, повідомляючи, що Кандська округа була тепер, на його думку, поза небезпекою і що він чекає »дальших наказів«.

Мадраському телеграфістові дуже було прикро, як великий, але виснажений мужчина, зомлівши, впав на нього. І то не так з огляду на його вагу, як на лайку та стусани, які він дістає від Фез Улла, коли той знайшов свого пана долі під лавою. Фез Улла позбирав ковдри, рядна й верети, де тільки міг їх знайти, наварив якогось зілля і, зв'язавши своєму панові лямкою руки, напоїв його тим, і посадив, собі на підмогу коло нього поліцая, щоб тримати й не пускати хворого вирватися зпід накриття, замкнувши перед тим двері телеграфного бюро на день і дві ночі від цікавих. Колиж на третій день приїхав Гоукінс і гурк-

нув у двері, Скотт віднайшов уже свій нормальний голос, щоб привітатися з ним. Фез Улла тоді відступився назад і приймав гратуляції.

— День і дві ночі, «Небо-роджений», він був непритомний, — оповідав Фез Улла. — Подивіться на мій ніс і зверніть увагу на поліцаєве око. Він бив нас звязаними руками, але ми всіли на нього. Так, ми сиділи на ньому, «Небо-роджений», хоч як він лаявся і ввігнали його в піт. Який піт! Зроду не було такого поту, «Небо-роджений»! В нього тепер сили не більше, аніж в немовляти, але пропасниця вийшла з нього, хвалити Бога. Зістався тільки слід в мене на носі та підбите око в поліцає. Чи я маю просити, щоб мене звільнили зі служби, бо мій сагіб побив мене? — І Фез Улла поклав свою тонку довгу руку на груди Скоттові, щоб переконатися, чи пропасниця зовсім з нього вийшла і аж тоді тільки пішов відкривати бляшанки консервів на обід та відбивати охоту від сміху тим, кого звеселяв його розбитий ніс.

— В окрузі все в порядку, — прошепотів Скотт. — Тепер се не робить ніякої різниці. Чи ви дістали мою телеграму? За тиждень я буду на ногах. Я не можу зрозуміти, як се сталося... Я буду на ногах за кілька день...

— Ви тепер поїдете зо мною до нас в табір, — сказав Гоукінс.

— Але дозвольте... та якже...

— Вже все скінчено. Пенджабці мені вже непотрібні. Даю слово, що ні. Мартин вертається на тому тижні, Елліс і Кляй теж докінчують. Арбуснот вже виїхав. Мортен вмер, але він був з Бенгалю, — ви його не знали. Віліям... чи то панна Мартин ще тримається нас.

— О! А як вона? — голос в Скотта підскочив і увірвався.

— Була дуже добре, як виїздив. Католицька місія забирає безпритульних дітей, Василіянська місія теж бере кількох, а решту позабирали матері. Треба було вам чути, як малеча ревіла, коли їх забирали від Віліям. Вона трохи змарніла, але се про вас всіх треба сказати. Так, як вам здається, коли ви зможете їхати зо мною?

— Я не можу показатися в таборі в такому вигляді. Просто не можу, — сказав Скотт подражливо.

— То правда, вигляд у вас не дуже... Але оскільки я завважив, то маю вражіння, що вони будуть вам раді, як ви не виглядалиб. Я догляну вашу округу ще кілька день, коли хочете, а ви тим часом відпочиньте. Фез Улла підгодує вас.

Скотт міг сьак-так триматися на ногах, як Гоукінсова інспекція скінчилася. Він запаленів від задоволення, коли Джім сказав йому, що праця його в окрузі була прова-

джена »не зле« і навіть додав, що весь час вважав його своєю правою рукою і матиме своїм обов'язком сказати те саме офіційно.

Отже вони вернулися залізницею до старого табору. Там вже не було ніякого натовпу навколо: погаслі вогнища чорніли, бараки були майже порожні.

— Бачите, — сказав Джім: — нам вже більше немає чого робити. Отже їдьте верхи до наметів, жінка буде рада вас бачити. Для вас теж розп'яли намет. Обід о сім'ї. Тоді побачимося.

Їдучи кроком, з Фез Улла коло стремена, Скотт підїхав до Віліям. Вона сиділа біля входу в їдальний намет в своїй полотняній сірій одежі до верхової їзди, склавши руки на колінах, марна і бліда. Пані Джім не було ніде поблизу. Все, що Віліям могла сказати, було: — Боже мій, на кого ви схожі!

— Мене трохи зачепила малярія. Ви самі теж не дуже добре виглядаєте.

— О! Мені нічого не станеться. Та тепер вже й кінець. Ви мабуть, знаєте?

Скотт кивнув головою. — За кілька тижнів ми всі повернемося додому. Гоукінс казав.

— Ще до Різдва, — казала пані Джім. — Чи й ви будете раді? Ще встигнемо додому на всі різдвяні забави. Надіюся навіть, що Пенджабський уряд матиме совість і не перенесе Джека на нову посаду до Нового Року.

— Мені здається, те все було сто років тому — Пенджаб і решта... А вам ні? Чи ви раді, що приїхали?

— Тепер, як все вже скінчилося, то рада. Часом було нестерпимо тут. Виж знаєте: Льюїс Джім був увесь час в розїздах, а ми мусіли сидіти без діла.

— Без діла?! А як у вас пішло з доенням кіз?

— Досить добре, як ви мені показали.

Розмова увірвалася. Пані Джім все ще не було видно.

— До речі, я вам винна п'ятдесят рупі за кондензоване молоко. Я думала, може ви заїдете сюди по дорозі в Канда і хотіла тоді вам їх вернути, але ви не заїхали.

— Я проїхав за п'ять миль від табору, бачите, се було серед походу, задалеко від відпочинку. Вози без перестанку ламалися... кожної хвилини. Але мені дуже хотілося заїхати. Виж се знали, правда?

— Здається, що... знала, — відповіла Віліям, глянувши йому в очі: вона вже не була така бліда.

— Ви зрозуміли?

— Чому ви не заїхали? Авжеж зрозуміла.

— А чому?

— Бо не могли. Я се знала.

— А ви булиб раді?

— Якби ви заїхали?... Тількиж я знала, що ви не зможете... Але, якби заїхали, я булаб дуже рада.

— Слава Богу, що я не заїхав! Але як мені хотілося! Я не міг довірити собі їхати напереді валки, бо все збивав її в сей бік, знаєте?

— Я знала, що ви не заїдете, — сказала Віліям задоволено, — осьде ваші пятьдесят рупі.

Скотт нахилився і поцілував руку, яка держала брудні асігнації. Друга погладила його несміливо, але ніжно по голові.

— І ви теж знали, правда? — спитала Віліям якимсь иншим голосом.

— Ні не знав, даю слово. Я не мав... сміливости сподіватися... чогось такого... Хіба, що... Скажіть, чи ви виїздили верхи в той день, як я проходив мимо?

Віліям кивнула головою і усміхнулася усмішкою янгола, спійманого на добрім вчинку.

— Так то я вас здалека вгледів, коло...

— Пальмового гаю на шляху на південь. Я вгледіла ваш шолом, як ви виїхали з яру коло храму. Мені сього було досить, аби переконатися, що з вами все в порядку.

На сей раз Скоттові вдалося поцілувати не саму руку, бо вони були вже під наметом. У Віліям так тремтіли ноги, що вона мусіла сісти в найблизше крісло та виплакатися зі щастя, поклавши голову на руки. Коли Скотт догадався, що її треба булоб тепер потішити, то їй нічого того вже не було потрібно — вона вискочила і побігла в свій намет, а Скотт вийшов, і глупо і широко на весь рот всміхався до цілого світу. Коли Фез Улла приніс йому шклянку віскі з мінеральною водою, Скотт, пючі, мусів підтримувати одну руку другою, щоб не росхлюпати. Бувають горячки й горячки.

Та при обіді було гірше: напружена, нещира розмова... уникали дивитися у вічі... Аж поки не вийшли слуги. Але тепер прийшло найгірше, коли пані Джім, що від самої зупи ледви стримувала сльози, стала цілувати і Скотта і Віліям, а потім вони випили цілу пляшку шампана, теплого, бо не було льоду. По обіді закохані сиділи на дворі при зорянім сяйві, поки пані Джім не загнала їх, боючися нової пропасниці.

Зприводу того всього Віліям якось сказала: — Немає гірше, як бути зарученим — таке неясне, переходове становище... На щастя, в нас багато роботи.

— Богато роботи?! — обурився Джім, як дійшло до нього: — та ніхто з них двох вже нідочого не придатний.

Із Скотта я не можу витягнути навіть п'ять годин праці на день: він весь час в хмарах.

— Ах, Джім, на них дивитися тільки і то стає весело. Яка шкода буде, як вони від нас поїдуть. Чи ти можеш зробити для нього щонебудь?

— Я дав зрозуміти урядові, — принаймні сподіваюся, що вони се зрозуміли, — що Скотт провадив усю протиголодову акцію. Алеж він нічого іншого не хоче, крім призначення на канали в Люні. Віліямже не краща від нього. Чи ти чула, як вони розмовляють про греблі та спусти? Се мабуть вони називають жениханням?

Пані Джім лагідно усміхнулася: — То так тільки, інколи... Між іншим.

Отже кохання витало в таборі серед білого дня й без перешкод, тимчасом, як люди закінчували й впорядковували все, що ще зісталось від протиголодової акції в осьми округах.

— — — — —

Вранці відчувся різкий холод північно-індійської зими; потягло димом від дров; повіяло всіма запахами білих північних просторів, як поштовий поїзд докочувався до Сутлейського мосту: зпоміж синьо-сивого листя тамарискових дерев замріяли бані зруйнованих могил колишніх володарів Індії. Віліям, закутуючися в місцевого виробу кожущок, вишитий по шкірі шовками та облямований смушком, виглядала з вікна повними радісних сліз очима та вдихала в себе знайоме свіже повітря. Південь з його пагодами та пальмами був далеко позаду за нею. Перед нею був край, який вона знала й любила, перед нею було життя, яке вона розуміла, життя між людьми її касті, її думок і поглядів.

На кожній майже стації підсідали знайомі, поспішаючи до столиці провінції на Різдвяні свята, з тенісовими ракетками, оберемками київ до польо, до гольфу та крікету, з псами та сідлами. Більша частина була вбрана в такіж кожухи, як і Віліям, бо з холодом в північній Індії таксамо не можна жартувати, як і з літною спекою. Віліям, засунувши руки глибоко в кишені та підкотивши на вуха ковнір, постукувала ногами по пероні, щоб завітисся і заскакувала до знайомих з вагону до вагону, та приймала желання. Скотт їхав у другім кінці потягу з нежонатими, де з нього немилосердно глузували, допитуючися, як треба дойти кози та годувати немовлят. Час від часу він підходив до вікна Віліям, щоб спитатися: — Не погано, що? — А Віліям радісно відповідала: — Не погано, ще й як непогано! — Радісно було чути знов звучні назви знайомих

міст: Умбаля, Людiana, Піляур, Джульондур... Вони згучали в ухах Віліям, мов її близькі весільні дзвони.

Се був чудовий поворот додому: коли клуб нежонатих дав Різдва́ний бал, Віліям була, можна сказати, неофіційно головною й почесною гостею. А клубні старшини вміють зробити свято приемним для своїх гостей. Скотт і вона танцювали разом майже всі танці, а ні, то сиділи на галерії над салею і дивилися, як на долині на паркетах палали червоні військові однострої, дзвеніли остроги, сяяли нові сукні і чотириста пар крутилося й крутилось навколо, аж прапори, що ними були прикрашені кольони салі, віяли й надималися від того руху.

Кілька панів, не дуже охочих до танців, були заангажовані клубними старшинами для несподіванки: опівночі, перш, аніж присутні отямилися, оркестра припинила музику і з темряви галерії, невидимими голосами, задзвеніла колядка про «Доброго короля Вячеслава»⁶⁾. Віліям і собі підспівувала слова «доброго короля» до його пажа і вдаряла в такт ногою:

Не бійся снігу, паде малий,
Йди слідом за мною.
Мороз і вітер зимовий
Сміливо поборем!

— Ах, якби ще одну заколядували! Як гарно, що невидко колядників. А он, на долині, пані Грегорі втирає сльози!

— Зовсім неначе вдома! — сказав Скотт.

— Ш-ш! Знов співають.

Колядники почали другу:

Як пастухи коло отар сиділи уночі,
Господній янгол їм з'явивсь,
У сяйві летючи.
Не бійтеся — сказав він їм,
Бо їх був страх обняв —
Велику радість вам несу.

На сей раз Віліям втирала сльози на очах.

⁶⁾ Good King Venceslaus — найбільш улюблена стара англійська колядка.

Евген Маланюк

Шевченко і його доба*)

Схаменіться! будьте люди,
 Бо лихо вам буде...
 ...Настане суд...

(Послання)

Крім ідеологічного прозріння конечним було „стати людьми“, внутрішнім моральним подвигом стопити „людей“ в „громаду“, досягнути в умовах реальної України „одностайність і односердність“ чи, вживаючи ще більш характеристичного й глибокого виразу Шевченка, — „вміти панувати“ (Іван Підкова).

Якийже „людський матеріал“ побачив поет на батьківщині?

Відповідь на це знаходимо передовсім в деяких фрагментах *Послання* — центральнім творі *Трьох літ*, в вельми важливій посланії *Гоголю*, в цілім ряді поем з соціально-побутовими описами, врешті в писаних пізніше на засланнях артистично-хибних прозових творах. Але найліпшу й найконкретнішу відповідь на це запитання дасть нам творчість і особистість трагічного сучасника Шевченка — Гоголя.

Вже в новелях *Миргороду*, в зниженім і душнім їх світі, в zde-градованих і зредукованих до напів-тваринного стану постатях „недолюдків“, в їх поза-історичнім, поза-життєвим існуванні — дає Гоголь гротесково-яскравий і в цілій своїй фантастичности реальний образ суспільно-національного стану України початку ХІХ ст. На тлі соняшно-багатої країни, серед руїн бурхливого минулого западають в смертельний сон маєтки й хутори решток козацької й гетьманської еліти. *Енеїда* Котляревського — це останній пізній цвіт тієї української шляхотчини, що вже сама себе пародіює й травестує. В своїм розкладі вона розпадається на дві частини: одну втягає Петербург — „атечество“ Розумовських, Безбородьків і Трошинських; друга — підупадає, потрохи розчиняється в закріпаченій регіональній „Малоросії“ — „рбдіне“ з її Наталками-Полтавками, „наськими“ звичаями й піснями, з її буттям, що звужується в побут, який захо-вує, однак, невиразні, хоч і досить міцні ремінісценції історично-культурного життя. З соціальних відпадків цього процесу повстає кошмарна галерія *Мертвих Душ*.

Цвинтарна тиша історії залягає над поконаною країною. Якщо сю тишу іноді розтинає шум, то це або музика балу в маєтку, або пекучий плач кріпацької біди, або п'яний галас бенкетів, де національно-скалічені й морально скарловаті „слав-

*) Ця стаття — це 3-й розділ розвідки „Три літа“, що не ввійшов до III-го тому Повного Видання Творів Т. Шевченка, вид. Укр. Наук. Інституту в Варшаві.

них прадідів великих правнуки погані“ роблять те, що можуть: їдять, пють і бавляться „перебиранням дівчаток“. „І досі нудно, як згадаю“... писатиме поет на заслання про клясичний тип такого „презавзятого патріота“. Звичайно, трапляються виїмки. Іноді на тих бенкетах п'яне натхнення щось збуджує і „мочеморда“ підносить тоаст „За українську республіку“... Але хміль зникає і необережного гірко протверезує слідство і бущигарня.

Так — „нагорі“. На долі — придушене тягарем напівмертвої шляхти і остаточно затиснуте обценьками кріпацтва — багатоміліонове селянство. Воно живе чим далі, тим більш „самовистарчалним“ своїм життям. Про його минуле співають йому кобзарі, (живе, але незряче сумління нації) і підтримують в ньому, в часі, коли на нього переходить історична відповідальність за націю, — тяглість історичної пам'яті. Твердо законсервований традиційний побут, міцно вкорінені тисячолітні норми народної моралі, зв'язані з магією пісні — життя й праця, врешті неприступна для зовнішніх чинників — мова, — ось зачароване коло, що ним селянство окреслило себе і борониться перед нечистою силою винародовлення, боронючи тим самим перед загибеллю цілу націю.

Зроджений з лона цього селянства геніальний національний поет сам писатиме пізніше в передмові до невиданого в р. 1847 нового збірника поем, т. зв. „зшитка № 3“.

Прочитали собі по складах *Енеїду* та потинялись коло шинку — та й думають, що от коли ми вже розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіку, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи або на дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть...

Отже нащадки величного минулого обернулися в перевертнів, диваків і мочеморд. Герої Трої „козако-руської“ травестувалися в героїв „перелицьованої“ *Енеїди*, а Запорозька Іліяда в ліпшій випадку — в гоголівського *Тараса Бульбу*, в гіршій — в понуро-патологічну „жабомишедраківку“ Іванів Івановичів з Іванами Никифоровичами. Пародія й комедія робиться в укр. письменстві найулюбленішою формою¹⁾. Осмішування самих себе („Над кем смейотесь? Над собою смейотесь“ — Гоголь), висміювання власної історії, власного народу, його культури й мітів — при одночасній присутності сталого персонажу — безконфліктного *Москаля-Чарівника*, — це був проклятий психологічний шлях філборосійського ренегатства. Це був шлях гоголівщини взагалі і самого Гоголя, що *сміхом* намагався обґрунтувати і „осолодити“ свою самовбійчу ідеологію, довідавшись аж вже перед смертю, яким гірким і отруйним був той сміх в дійсності. „Сміх-винка на московський кшталт“, як називав *Енеїду* Шевченко, при всій своїй історично-об'єктивній вартості, носила в собі надто зловісне насіння...

¹⁾ Про це докладніше у В. Сиповського „Україна в російськ. письменстві“ Київ 1928 стор. 315.

Як появився Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали... і той регіт був найстрашніша проба нашому писаному слову українському... Се він глузує з наших звичаїв, з нашої батьківщини... в його Еней проїдну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай з хати.

Так вторує кріпакові Шевченкові — „кармазинник“ Куліш, один з тих небогатьох, що національно вратувалися і стали при Шевченкові як перша когорта політичного відродження серед мертвої тиші українського летаргу і гоголівських чаклувань.

„Ти смієшся, а я плачу“ — пише в посланні до Гоголя Шевченко. Се — закінчена формула відношення до української дійсности синів одного народу, що перебував найстрашнішу з кріз, які знає історія. І в сім „плачі“ разом з „ними“ (з „мужиками“) вже не було солодких зітхань Гребінки й Квітки, не було „благоденствія“ олеографічної „Малоросії“ й замогильного „сміху“ Гоголя. Сей плач був протестом. Був обудженням національної пам'яті (*Розрита могила*, *Чигирин*, *Суботів*), був зрушенням важкого закляття (*Великий Лях*), був вибухом свідомости ошуканого народу (*Сон*, *Кавказ*), врешті „роздертям, мальованої завіси“ про яку згідно говорять Куліш і Костомарів, прометеїстичним показом чорної української дійсности і „запаленням поетичного світла“, при яким, мовляв Куліш, „стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати“. (*Лист III з хутора*).

Сей „плач“, що, пізніш, пройшовши крізь полум'я гніву, тужавіє й обертається в крицю національної зброї, проходить по Україні очищальною грозою, тамує процес національного розкладу, спалює суспільний непотріб, відділює мертве від живого і стоплює благодатю любови тих, що „скаменулися“ і „стали людьми“, в зародок органічної гієрархії нації.

Так започаткував Шевченко в *Трьох літах* нову добу української історії, новий історично-національний процес, що триває з перервами вже біля віку, потужніючи з кожним десятиліттям.

Томуто свій центральний твір з циклю *Трьох літ*, що є найповнішою ідеологічною синтезою цілої творчости Шевченка, поет з свідомістю тієї відповідальности, що на неї можуть собі дозволити лише генії й пророки, присвятив „і мертвим, і живим і ненародженим“, утверджуючи тим історичну тяглість і нестерпність української нації на всі потонні часи.

М. Мухин

Проф. М. Грушевський*)

(1868—1934)

Роки 1914—1917.

Аж до самого вибуху війни проф. Грушевський твердо вірив, що до ніякого конфлікту України з Московщиною не дійде. З нагоди Шевченкових роковин 1914 він висловлює в ЛНВ надію, що „противникам Росії“ не вдасться використати своєї української карти. „Елементарна логіка“ наказе політикам царської Росії „приложити старання до того, аби показати своїм 30 мільонам українців, що їм нема чого стріляти очима поза межі російської держави“. Професор вірив, що царат зробить все потрібне, щоби українці відчули, „що вони в Росії (в царській! — М. М.) мають якийсь ґрунт під ногами“, що і в царській Росії можуть мати „змогу діяльності і розвою“. Більше! професор пробує навіть нашкодити ту політику „українізації“, яку пізніше запровадили большевики; він радить царським політикам не нищити Шевченка, а в своїх інтересах скористати з його культу в українських масах. Радить — „підчеркнути ті моменти в його життю і творчості, які говорять про можливість зближення, (України і Росії — М. М.) спільної праці в ім'я ідеалів гуманності і народного добра“. Власне з становища царського правительства — „можна було сподіватися заходів коло того, щоб і в творчості великого поета знайти моменти, котрі воно могло б не тільки терпіти, але й звернутися з ними до тих широких мас“ (ЛНВ 1914 II).

Отже, зробити з автора „Заповіту“ і „Сну“ — апостола порозуміння „братніх“ народів — українського й російського, виврати в Шевченка його жало, те, що робить його правдиво національним великим поетом, зробити натомість з нього проповідника „згоди в сімействі“ — ось була ціль Грушевського! Ціль, яку він так проречисто і так наївно нав'язував царським політикам... Бож — „робити з Шевченка щось таке, чому нема місця в рамках російської держави і російської церкви, з його імені гасло протесту проти політики правительства, проти нинішнього режиму, проти всього укладу російського життя, — се щось недоумне“ (ibidem).

Намагаючися спияти ціле, звернене проти Росії, вістря українства, Грушевський стремів, цілком послідовно, спияти се вістря і в Шевченка, подібно як тепер се роблять московські большевики.

*) Продовження з кн. II-ої 1936.

Навіть гроза війни, що зависла над світом по замордованню архикнязя Франца-Фердинанда в Сараєві, — не збудила професора з його іділічного сну. Навязуючи до поголосок про українофільство покійного престолонаслідника, професор перестерігав — „не будувати політики на такім українофільстві зверху, замість опирати її на широкім і всестороннім розвою громадських сил“ (ЛНВ 1914 стор. 424). Пікантно, що се пише та сама людина, яка пізніше оперла свою політику якраз на „українофільстві зверху“ — більшовицького уряду! „Українофільство зверху“ було добре, отже, коли з'являлося з почину і в інтересах Росії, і було шкідливе, — коли з'являлося в протиросійських шатах. Повчає рівнож тоді професор, якто шкідливо „сподіватися розв'язання української національної проблеми від якихсь посторонних впливів і помочей“. Два і пів року передтим, як його партія запросила Німеччину і Австрію вступити на Україну, професор називає політику, що орієнтувалася на Центральні Держави — „легендою“, що „розлітається як мрія, як сон, як дим“ (ibidem). Геніяльне передбачення і геніяльне орієнтування!

Початок світової війни застав професора в Італії. Про його тодішнє перебування в сій країні досі відомо порівнюючи мало. Лише в спогадах одного знаного московського журналіста є кілька рядків, присвячених зустрічі з професором і розмовам з ним на тему неминучої „федерації“.

„З Грушевським ми домовилися до „федерації“. Менше — було для нього неприемливе, більше — видавалося мені смішним. Думаю, що він повинен бути задоволений: федерація здійснилася“, — з безмірною зневагою і глуфом згадує Михайл Осоргін, знаний закордонний дописувач московських „Русских Ведомостей“ про свої балачки з Грушевським в Італії в осени 1914 року, на початку світової війни. (М. Осоргін: Встречі *Последнія Новости* 10 квітня 1933).

З Італії на Україну повернувся професор пізньої осени року 1914. Незабаром по повороті до Києва він був арештований, а по кількох місяцях засланий до Симбірська, звідти до Казані, яка в культурному відношенні мала ту перевагу над Симбірськом, що всежтаки мала високі школи, як університет і Духовну Академію з їх бібліотеками, в яких професор міг працювати науково.

Аматори проливання дешевих сліз залюбки роблять з професора великомученика. Алеж повертаючися на Україну в початках світової війни, професор мусів знати, що його може чекати. Адже всім було знано, що зробив російський уряд з проводирями фінляндської опозиції. Такі особи, як тальман, голова фінляндського союму Свінгунд і містоголова сенату проф. Мехелін були вивезені на Сибір. Чиж міг Грушевський уважати, що з ним москалі поводитимуться ласкавіше? Можна було чекати навіть протилежного. Були глухі згадки в тогочасній пресі, що російський уряд домагався його повороту, за-

грожуючи в противнім випадку увязнити його кривних і конфіскувати його міліонове майно. Нагадаємо при сій нагоді одного — иншого професора, який замість повертатися з вибухом війни на батьківщину, окуповану ворогом, вирушає з рідної не цілком вільної країни на чужину. Той професор казав, що увязнення його доньки „коштувало міліони“ — себто зробило таку рекламу і такий розголос, що за нього варто було заплатити грубі міліони... Російський уряд мав підстави вимагати повороту Грушевського, бо напевно боявся, що професор, лишившись закордоном, стане величезною небезпекою для цілості російської держави. В дійсности ніхто не був дальший від таких плянів, як Грушевський. Доказом його цілковитої російської лояльності може свідчити хочби і його розмова з Осоргіном: всі професорські думи і мрії були опановані незрівняною прекрасною дамою — чудесною російською демократією.

По переїзді з Казані до Москви, професор відразу ж приступив до активізації, як він сам висловлювався, архівних українців: було в Москві в ті часи по різних архівах чимало стареньких архівістів українського походження. Наочні свідки переказують, що було аж любо дивитися на сю активізацію: старо-древні архівні щурі перелякано сиділи в своїх витертих чорних сурдутах на кінчиках фотелів і з ледви прихованим недовірям споглядали через окуляри на Грушевського, в якім, під впливом довголітнього читання „Московських Ведомостей“ мусіли вбачати не кого иншого, як знаного „австрійського агента“. Слухаючи таких оповідань від старих відвідувачів московської „Украинской Жизни“, не маєш сили відігнати настирливе питання: чи не краще булоб замість на шлях, який запровадив професора до Симбірська, Казані і Москви, рушити з Соррента по розмові з Осоргіном чи навіть без всяких розмов з ним — в широкий світ, до якогось європейського центру і там протягом воєнних років виладовувати свою надлюдську енергію й підприємчивість на розворушення української справи в світі... Але, пригадаєш собі ролю професора в Києві року 1917, а потім у Відні в 1920-21, починає здаватися, що може краще сталося, що взявся він за московські архіви. З „народами і областями Росії“ в голові, чи міг він бути до чогось придатним в роки світової війни?

„З Казані Михайла Сергіївича перевезено до Москви, де він залишився до початку революції. Вперше настрої сеї міцної натури тут заломався. В листах його забреніли такі сумні нотки, що я мусів аж привстидати його. Він на се відповів, що я не так його зрозумів. З тих настроїв почалися з революцією великі скоки в протилежний бік, що завели його дуже далеко“. (Лотоцький: *Сторінки минулого* II стор. 159).

В своїм звіті про діяльність в роках 1919-20 в західній Європі („В першій делегації укр. партії соц.-рев. „Борітєся“ ч. 3 стор. 47) професор пише як то на початку 1919 він

радо виїхавби за кордон, не вбачаючи для себе за уряду Директорії місця на Україні: „В ролі делегата від Української Партії Соціалістів Революціонерів я заявляв готовість виїхати негайно за кордон, вважаючи безпосередний стик з європейською демократією в тім моменті далеко важлишим, аніж залицання коло антантських кабінетів“. Залицання Директорії до антантських кабінетів було без сумніву найганебніше з усього, що можна було собі уявити. Але що можна було зробити в 1919 році „безпосереднім контактом з європейською демократією“, коли ся демократія так мало передтим чула про Україну? Хоч від року 1903 на кошти київського цукрового мілонера Симиренка виходила *Ruthenische Revue*, в 1906 переіменована в *Ukrainische Rundschau*, хоч і перед війною і під час війни провадилася певна українська інформаційна робота, але все те робилося на порівнюючи нешироку скалу, і в сій праці не були заангажовані люди з таким іменем і таким стажем, які мав Грушевський. Щоб то воно не в початках року 1919, а влітку року 1914 було взятися за „безпосередний стик з європейською демократією“, адже протягом війни тоді, беручи на увагу безсумнівний видавничо-організаційний хист Грушевського, можна булоб зробити українській справі широчезний розголос.

Московська урядова преса довгі роки робила з професора страхіття, обвинувачувала його в сепаратизмі, в ненависти до Росії, в бажанні створити українську армію і в богатох інших смертних супроти російської імперії гріхах, в яких професор був абсолютно не винен. Натомість, поступова московська преса вважала своїм обов'язком енергійно боронити професора від тих закидів. В наслідок сього професор користувався величезною популярністю, бо напади московської реакційної преси були і незвичайно гострі і дуже часті, москвофіли з Галичини додавали ще свого, поступовці натомість горлоно боронили автора багатотомової „Історії України-Руси“. В ілюстрованих додатках ліберальних тогочасних московських часописів залюбки передруковувалася одна карикатура, на якій велично і самотно виступав Грушевський у футрі і з своєю „Історією“ під пахвою, оточений тічкою лайливих псів, на хвостах яких були виписані назви московських урядових часописів: „Новое время“, „Московские Ведомости“, „Кіевлянин“, „Русское Знамя“, „Двуглавий Орел“ і т. п. Безперечно в тій велитенській популярности, яка винесла професора на верх українського політичного життя в 1917 році, величезну роль відіграли ті довгі роки інтензивної реклами, яку професорові робив московський урядовий пресовий концерн. Він зробив з професора те, чим професор ніколи не був: великого борця за самостійність України і грізного ворога Росії. А тимсамим се спричинилося до поширення популярности і любови до особи професора в широких українських масах. Роками шалених нападів московські, малоросійські і москвофільські Мен-

шікови, Грінгмути, Енгельгарті, Савенки, Піхні і Вергуни творили популярність Грушевського, очевидно так само не дбаючи за те, хоч з інтересів російської державности слід визнати, що так ретельно спричинюючися до номінації Грушевського на найвишого вождя України у вирішальнім 1917, вони в остаточнім підрахунку не помилилися: політика Центральної Ради з Грушевським на чолі провадила віз української політики чисто московськими торами, в межах „народів і областей Росії“, а якщо нарешті вона виколілася з тих торів, то се сталося тільки через появу на центральній московській сцені Леніна, в якому спочатку Грушевські бачили узурпатора і самозванця.

Коли Грушевського по повероті з Італії до Києва в 1914 р. спіткало адміністративне заслання до Симбірська, один з найголовніших ворогів української справи, проф. П. Б. Струве виступив у петербурзьких „Биржевих Ведомостях“ з статтею-протестом проти такого поводження з Грушевським. Для політичної популярности Грушевського, заслання в кождім випадку зробило багато. Але для російської державности ся популярність професора не була такою вже шкідливою, бо як перед засланням, так і по нім, ідеї, які боронив Грушевський не були ідеями українського націоналізму. Основною ідеєю Грушевського була згода українства з московським народом в особі поступових і соціалістичних московських партій, ідея, яка фатально відбилася на ході української революції у вирішальнім 1917-ім році.

В 1917 році ми неначе вступили в добу канонізації святих, добу безлічи загально-національних авторитетів, які критикувати наважувалася лише горстка протестантів, самостійників, сепаратистів. Автономічно-федералістичний загал, для остаточного скріплення своєї ідейної позиції потребував зміцненого авторитету найбільш знаних опортуністів і угодівців супроти „братнього“ московського народу. А тому соціалістично-революціонери з Селянською Спілкою взялися творити авторитет Грушевського, соціал-демократи — авторитет Винниченка і його сателітів. Яке незвичайне спустошення спричинило се творення авторитетів на взір вже раніше кількома поколіннями створеного авторитету Драгоманова, в сучасній перспективі не можна собі навіть уявити. Натомість особи, яким надано було авторитет, і в яких не було нічого з „фірерів“—вождів, здобулися з свого боку на те, щоби цілу українську справу трактувати як свою, приватну справу. Зародки сього, бодай, щодо історії України можна бачити у Грушевського ще перед війною. Слід додати, що саме таким відношенням до загально-національної справи, згадані діячі з незвичайним хистом вміли відганяти від національно-політичної праці величезні кадри тодішньої військової і невійськової молоді, переважно самостійницької, яка не могла годитися на ав-

тономізм, селянські спілки і тому подібні деструктивно-демагогічні установи. Самостійництво і самостійники були викляті, скинені з рахунків, одинокі поле, на яким вони ще якось змагалися були військові зїзди, але по перших їх успіхах на I-ім зїзді, автономічно-федералістичний блок Грушевсько-Винниченківський вже не допускав їх до слова на наступних зїздах. Сей егоцентризм „святих“ схопив в одній з своїх статей (тепер вже небіжчик) Віктор Піснячевський, що в своїй „Волі“ (25 червня 1920) писав колись: „Пам'ятаєте, читачу, старі церковні образи: на все полотно стоїть святий; а коло нього, так до коліна, маленький монастир. Ось вам точний образ сучасного розгардіяшу думки серед нашого громадянства. Попереду „святий“ Винниченко, „святий“ Вітик, „святий“ Онуфрей-Грушевський. А десь там внизу коло п'ят в них маленьке ледви помітне народне діло“.

По всіх ознаках судячи, Грушевський прийняв чи зустрів березневий переворот 1917 року таксамо довірливо і таксамо наївно, як Винниченко, який в своїй „Відродженні Нації“ так писав про свої і собі подібних політичні настрої на початках революції: „Ми нелукаво, ми з побожним серцем, з чистим захватом витали Велике Нове. Ми радісно витрусили з серця всі застарілі болі, образи, гіркість, ненависть, ми одягли чисту одіж дружності, братерства, все забули й готові були всіми нашими недобитими силами боронити здобуте. Ми відразу, без вагання, без торгування, щиросердно, рішуче відкинули, відшпурнули від себе дореволюційні настрої, наміри, сподівання, розрахунки. (У Грушевського навіть тих винниченківських „дореволюційних намірів та розрахунків“ не було — М. М.). І зразу відпали всі інші способи визволення, всі орієнтації на зовнішні ворожі до Росії сили. Український сепаратизм тоді помер разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалося тільки на всеросійську революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого. Ми стали частиною, — органічною, активною, живою, охочою частиною — єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Дячого? Де ми знайдемо більше того, що тепер матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як в новій великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як в Новій Росії? Ні про який сепаратизм, самостійність, навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенкі голоси, то се були голоси або схолястиків, чистих теоретиків, запеклих „самостійників“ або — людей занадто вже хоробливо пронятих національним чуттям. На конференції

української соціал-демократичної робітничої партії в квітні питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення". („Відродження Нації" т. I стор. 42—43, підкресл. моє — М. М.).

Таким тоном врочистої пастирської проповіді висловлювався про своє становище один з найголовніших цивільних соціалістично-автономічних тогочасних архієреїв українського руху, архієреїв, яких дуже дбало і старанно виховала матушка-Росія чи то пак всеросійська демократія саме, щоб паралізувати український рух...

Подібну роль у 1830—1870 рр. виконували львівська і перемиська капітули заборонаю „Русалки Дністрової", переслідуючи Маркіяна Шашкевича, заборонаю народної мови митрополитом Левицьким і цензором з тимже прізвиськом і пр. Ту саму роль блискучо перевели центральні капітули чи пак комітети соціалістичних українських партій, які замість народної мови, як то було у Львові року 1833 і слідуючих, поставили під заборону і викляли в Києві року 1917 ідею самостійності нації... Є різниця в розмірах вчинків, але не в самому їх характері. В обох випадках проти ідеї відродження національної мови і самостійності були висунені здрахілі ідеї — в першій випадку універсальної літургічної церковно-слов'янської мови, в другій ідея універсальної всеросійської державності... Різниця між Австрією середини ХІХ століття і демократичною Росією ХХ століття лише та, що Австрія виховувала собі на славу архієреїв звичайних, себто духовних, російсьकाж демократія виховала безконечну серію архієреїв надзвичайних, цивільних, які проте свою протиукраїнську роль во славу „великої і могутньої російської демократії", виконували не менш знаменито.

У своїх спогадах про 1917 рік, Євген Чикаленко, одинокий з передвоєнних українських діячів, який по революції 1917 відразу зрозумів, що тепер настали нові часи, які вимагають нових людей (чого аж ніяк не розумів ані Грушевський, ані стільки інших соціал-демократів та соціалістів-федералістів), з певним здивованням згадує незвичайну бадьорість і самопевність Грушевського під осінь року 1917, яка для безборонної і обеззброєної балакунами з Центральної Ради України нічого доброго нам принести не могла. Але голова Центральної Ради був незвичайно далеким від якихби то не було побоювань за майбутнє дорученої йому країни і нації:

„Тогож самого дня ввечері зайшов до мене Грушевський віддати візиту. Він був в дуже бадьорому настрої і тримався самовпевнено. Літом він ще писав до мене в Перешори, що особисто дуже відчуває мою відсутність в Києві, тепер же він не потребував нікого, бо тішився великою популярністю серед більшості членів Центральної Ради, яка майже вся складалася з дійсних та фальсифікованих соціалістів-революціоне-

рів. Я пробував остерігати Грушевського від ес-ерівського рішення аграрного питання на Україні, бо воно зробить ворогами української держави всіх маючих землі більше трудової норми і що не можна будувати держави на одній пролетарській клясі. На се він відповів, що держиться більшості: як вона вирішить, то так і буде". На дальші побоювання Чикаленка Грушевський „весело розсміявся, як сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика". (Чикаленко: *Уривок з споминів 1917 р.* стор. 24-25).

До сих вражінь Чикаленка про незвичайну самовпевненість проф. Грушевського в осени 1917 року, коли ніщо власне кажучи не управнювало його до такого оптимістичного настрою, мушу додати від себе одне моє вражіння від випадкової зустрічі з Грушевським на помості київського пультманівського трамваю два чи три дні перед проголошенням IV Універсалу. Професор, звичайно досить заклопотаний з вигляду і тоді, коли він головував у Малій Раді і тоді, коли машерував в перших рядах на похоронах чи то богданівців чи то крутян, того дня мав абсолютно безхмарний вираз рожевого і задоволеного обличчя, такий певний себе і такий без перебільшення самовладний, що кортіло цілком неввічливо запитати його, яке має він право тоді, коли нічого власне більше не має крім кількох центральних кварталів Києва, за межами яких починалася зона грізного невідомого, яке за кілька днів потій стрічі озвалося дзвінками вистрілами гармат з збільшеного київського арсеналу, — яке має він право в „останні дні Помпеї" так щасливо і задоволено дивитися на безлюдний Хрещатик і Олександрівську? Проїхавши кілька десятків кроків від Думи до Публичної Бібліотеки, професор гнучко і певнено, вистрибнувши на м'язах рук в бігу трамваю, таксамо як і вступив до нього, пружним і легким кроком попростував до будинку бібліотеки в товаристві Шрага-мол., доньки і небоги. Обличчя його того дня рішуче потребувало — для повноти декорацій — староголяндських чи флямандських білих мережок, таке воно було безтурботно рожеве й задоволено спокійне, повне міцної біргерської господарности і певности...

Візита до Чикаленка відбулася десь в другій половині жовтня 1917, мої трамваєві вражіння відносяться до початків січня 1918. В обох випадках стверджений якнайкращий настрій п. голови Центральної Ради. Натомісць в початку листопада 1917 професор був в зовсім протилежнім настрою. Се було — як пише один мемуарист — в часі упадку уряду Керенського, коли навіть національні меншости жадали від Центральної Ради, щоб перебрати цілу владу на Україні. (*Українське Слово* Париж 9 XII 1934). Чи професор журився упадком того, хто був для нього символом укоханої „демократичної Росії", чи — воєнною підготовкою України? В кождім разі вина за се непідготування спадає і на Центральну Раду, і на її го-

лову, і на найвпливовішу в перших місяцях революції українську соціал-демократичну партію з її незрівнаними „вождями“ — Винниченком і Поршем, що не бажали собі творення міцної національної армії, в якій вбачали опору українського шовінізму, якої боялися як джерела українського „імперіалізму“. Бож на I-м і II-м військових з'їздах все було зроблено, щоб знищити перший могутній порив українського вояцтва створити міцні ряди власної армії. Хто хоче зрозуміти безоглядно негативне відношення професора до справи творення української армії, від якої залежало життя чи смерть, буття чи небуття нації, може прочитати його натхнені рядки про „злого ангела війни“ з нагоди вибуху балканської війни (ЛНВ 1913 січень стор. 95) — війни, в якій він не бачить ні героїзму пригнічених народів, ні їх смілого виступу, щоб відзискати свободу, — лише пробудження „чоловіка-звіря“. Він бере в знаки наведення „геройство“ сербів і болгарів і вважає їх виступ проти „ворога“ — Туреччини за варварство, за щось вороже „культурности, справедливости і порядку“.

(Докінчення буде)

О. Кей

Велитень на глиняних ногах

Таку назву дали Росії за часів Миколи I-го. Але перед кримською катастрофою багато було таких, що уважали сю назву за дурний жарг. Історія повторяється. Французька керенщина, за якою стоять соціалісти з Блюмами, за яким — знову — стоять комуністи, що одержують благословенство і вказівки з Кремля, — намагаються поставити ставку на російського перегонового коня.

Так як за часів Александра III-го і президента Любе, франко-московський союз знова став справою актуальною і вагітною в необчислимі наслідки і для України і для цілої Європи. З огляду на значіння сього союзу, подаємо за одного французького часопису (Le Gringoire) блискучий і вникливий репортаж п. Мотуса про головну підвалину сього союзу, головну надію лівої Франції: про совітську армію. Чого вона варта як союзник?

Совіти — пише Мотус — горячково готуються до війни. В Москві ні про що майже не говорять, як про війну. Її вважають неминучою. Все населення є в стані вічної мобілізації; в школах займаються лише муштрою і протигазовими вправами. Про шанси війни дискусують усі верстви населення.

Я часто прислухувався тим дискусіям, переважно мовчки, лиш іноді забираючи голос. Ось напр. типовий діялог на сю тему, що я чув, між одним військовим старшиною і техніком:

— В майбутній війні, — говорив старшина, — перемога належатиме тому, хто з самого початку зуміє завдати рішучий удар противникові. Ось чому нам треба сильної „ударної“ армії, здібної до офензиви; армії забезпеченої всім потрібним для ведення новітньої війни.

— Але — відповів технік, — мабуть ми будемо змушені битися на два фронти, відділені від себе більш як десятима тисячами кілометрів, сполученими — майже на цілیم просторі — одноторовою залізницею. В таких обставинах доведеться розділити наші сили, отже ледви чи вдасться сконцентрувати їх для рішучого удару.

— Ми матимемо дві різні армії, одну на Далекому Сході, другу на західній границі. Ми зробимо так, як німці в 1914-18.

— А леж німці мали залізничу сітку, що позволяла їм протягом десятиох днів перекидати цілі дивізії з одного фронту на другий. З нашою — переважно одноторовою — сибірською залізницею нам треба буде на такі маневри цілих місць, може року, щоби перенести два армейські корпуси з Мінська до Владивостоку.

— Е, на Далеком Сході вистане лише стримувати наступ противника, наносячи йому можливо тяжкі втрати. В найгіршій випадку можна буде очистити Приморську Область, коли треба — Приамурський Край, щоби не ослабити західного фронту.

— Ну, коли евакуувати половину чи третину Сибіру, то японці зараз там привернуть приватну власність і селяни підтримають їх. Напевно повстане також російська противольшевицька армія, організована Японією.

— Сі рахунки полагодимо по заключенні миру. Коли розібемо німців, розібемо й японців.

— Нехай. Але чи можна припускати, що німці будуть розбиті по однім короткім ударі? Ваша теорія znana, се теорія генерала фон Сеекта. Вона може пасує Німеччині, але не Росії. Ми маємо єдину теорію, що себе оправдала в житті, се війна затяжна, відступ і заманювання противника в глибину країни.

— Але ми вже відкинули теорію затяжної війни.

— Але історія промовляє за нею.

— Не забувайте, що рішучий удар ми можемо завдати нашими літаками, танками і змоторизованими відділами.

— Так, так, алеж німці мають також летунські ескадри, танки і змоторизовані відділи. З їх промислом вони матимуть завжди сього всього більше аніж ми.

— Якийже ваш висновок?

— Що найблизша війна, як остання, буде довга, дуже

довга. І що виграє той, хто зуміє протриматися останні чверть години...

— В такім разі ми будемо переможцями, бо ми маємо більше природних багатств і числом нас більше.

— Ми маємо природні багатства, яких не вміємо використати, а що до числа то порахуйте число населення Німеччини, Японії (коло 170 мільонів) ще й їх можливих союзників.

— Ми також не будемо без союзників. Франція, Мала Антанта...

— Сподіваюся, але не треба дуже на те числити. Говорім про реальні можливості, а вони дуже скромні.

Подібні розмови дуже часті. Москалі багато говорять про теорію Сеекта, але дійсно вона в Росії непримінима. Німеччина має надзвичайно густу залізничну сітку, щоби доконати першого удару, вона має чудовий матеріал залізничний. Зрештою колиб росіяни і прийняли плян Сеекта, німці тим не булиб заскочені — бо вони прекрасно до деталей сей плян знають ще з часів Рапальської ідії.

Росіяни кажуть, що браки російської сітки відчуватимуть теж й німці, коли схочуть провадити офензиву. Але при тім забувають про величезну перевагу Німеччини в автомобілевім транспорті. Военні спеціялісти підтвердили мені, що добра організація автомобілевого транспорту позволить армії віддалитися від залізниці о якихсь двіста кілометрів. Німеччина має 800.000 самоходів а продукує їх до 200.000 річно, з них половина служить справам моторизації армії. СССР — має 100.000 самоходів, дуже лихих, а фабрикую не більш як 60.000 річно.

В Німеччині чудові шляхи, Росія має дуже мало шляхів, а й вони в кепськім стані, а в разі війни хутко заміняться в калюжі й багна. Крім того нафтові продукти є першої якості в Німеччині. В Росії — дуже лихої, вони часто шкідливі для моторів і часто спричиняються до їх хуткого зужиття. Росія велику частину своєї нафти і нафтових продуктів вивозить за кордон. На внутрішнім ринку їх великий брак. В Росії дуже тяжко купити літру нафти. Щоби її дістати, треба довго шукати а ще довше стояти в черзі. Навіть, коли — в часі війни — заборонять вивіз, то всеодно внутрішнє запотребування ледви чи буде покрите (брак цистерн, помп і пр.).

О скільки мені відомо, червона армія числить десять моторизованих дивізій, сім на границях, три в країні. Се не стоїть в ніякім відношенні з змоторизованими відділами Німеччини. А кінська тяглова сила дуже підупала. Менш більш припадає там один кінь на трох людей. Отже червоній армії завжди бракуватиме коней, хібаби вона зареквірувала для себе все, що існує. Але тоді опинилосяб без тяглої сили ціле хліборобство.

Важною є справа віднови матеріялу — ва-

жною як для авіації, так і для залізничного чи кінського транспорту. Війна з'їдає масу матеріялу. Найсильніша з воюючих сторін не та, що найліпше забезпечена потрібним матеріалом зпочатку війни, лиш та, яка промислово найліпше забезпечена у все можливе, щоби відновляти зужитий матеріял.

А в сім відношенні становище Росії незавидне. Всі спеціалісти однозгідно твердять, що в даний момент Росія дає — щодо своєї промислової продукції — максимум того, що може — при даних обставинах — дати. Робітників взято в об'ємки залізної дисципліни, запроваджено використання всіх сил робітника, і лише таким способом досягається тої продукції, на яку здібні Совіти тепер. Коли вибухне війна, Совіти не будуть встати продукувати більше. На Заході фабрики в часі миру продукують лиш 25% того, що моглиби продукувати.

Німеччина в час війни може побільшити в чотири рази продукцію деяких виробів, а в деяких — удесятеро. Росія сього зробити не потрафить. Війна цілковито дезорганізує її промисл. А коли наступить мобілізація, то одним махом широкі народні маси, зятягнуті до війська, перетворять совітську армію — в армію народну, селянську, себто в армію — непевну для режиму.

Я зятягав думки своїх земляків спеціалістів щодо воєнної авіації. Отже Франція, наприкінці світової війни, мала 3.500 літаків. Але щоб досягнути се число, треба було — під час війни — збудувати понад 50.000 апаратів і около 100.000 моторів. А грядуча війна зуживатиме ще більше летунських апаратів і моторів. Тому, коли нам кажуть, що совітська повітряна фльота має 3.000 першорядних літаків, припустім навіть, щоби зробити приємність оптимістам, — 5.000, — то се не так важно. Важніше знати чи совітські фабрики спроможуться відновляти се число также хутко, як неприятель буде його зменшувати.

Совітські знаряди продукції майже всі ввозяться зза кордону. Вони дуже скоро нищатьсь в недосвідчених руках. Що станеться, коли доведеться місячно продукувати від п'ятох до десятох тисяч літаків? В перші тижні війни приблизно дві третини літаків взаємно винищуються. Оборонні батареї проти літаків — зроблять решту. Пановання над повітрям затримає той, хто має найкращий промисловий потенціал і найліпший технічний персонал.

Таке я чув від одного російського інженера, який розумівся на своїй справі і на справі авіації в Росії.

Другий мені оповідав:

— Ви пригадуєте, мабуть, наш літак-велитень К 7, найбільший в світі, який мав перевозити 128 пасажирів, і який розбився при першій пробній леті? Скоро ту саму долю мав і Максим Горький. Поки він робив маленькі пропагандові рейди

над Красною Площею в Москві, все йшло добре. Але одного дня... катастрофа. Недавно знов упав великий літак, призначений для лінії Прага-Москва, бо коли вже летів, відірвалося йому одне крило. Певно, нещасливі випадки стрічаються і в інших країнах. Але в нас — казав мені мій розмовник — про такі випадки повідомляють лише тоді, коли їх не можна скрити. Про багато інших публіка нічого не знає. Тепер уявіть собі, що наступить в разі війни! Незалежно від акції неприятеля, багато літаків знищиться нашими руками — завдяки зужиттю, необачності, хибній роботі. Ніколи не треба переоцувати ризик, яка існує в Росії між станом дійсним а станом „на папері“. І се при продукції мирного часу. Що ж буде коли — в повнім розгарі воєнної акції — почнуть горячково продукувати літаки? Ось чому я кажу, що в майбутній війні совітській авіації судилася лише помічницька роль.

Те саме що про авіацію, дасться сказати і про артилерію, самоходи і пр. А крім того армія потребує одягу, обуви, харчу й ліків, таксамо як рушниць, гармат і амуніції. Вже в часі миру напр. в Москві дуже тяжко знайти таблетку аспірини. На се треба протекції, просьб, лаження, страти часу і пр. Одному мойому колезі недавно зробили операцію сліпої кишки. Лікар в шпиталі не мав шовкової нитки, щоби зашити рану. Порадив собі як міг. Наступило закаження крови, треба було починати все зпочатку. Не знаю, чи мій колега виїде з того.

Таких історій почуєте безліч. Се не виїмок, се правило. Розгляньтеся довкруги себе, коли ви живете в ССРСР, — і ви побачите масу діабетиків, яким бракує інсуліни, астматиків яким бракує їх порошоків і пр. Що при таких обставинах наступить у випадку війни? Як плекатимуть ранених? Де візьмуть потрібні для операцій інструменти, хльороформ? Про сі питання без відповіді знає кождий росіянин в Росії, не хочуть лише знати заграничні союзники Росії.

Щождо інтендантури і взагалі запровіянтовання, то я не уявляю собі, як воно функціонуватиме при теперішнім — чим раз гіршим — стані російського транспорту. Вистане прожити в ССРСР кілька днів, і ви почуєте безконечні оповідання про нещасливі випадки на залізницях, про закорковані шляхи, про вагони із збіжжям, що гниє під дощем (як се зрештою пишуть і часописі), про знищені вагони бараболь — через недбальство, через глупі формальности і брак відповідальности. Жах бере на саму думку, що стане з залізницями коли — в часі війни — загальний обіг збільшиться, коли до звичайного вантажу прийдуть ще валки наладовані артилерією, амуніцією і пр.

В 1914 Росія потребувала цілого місяця, щоб перепроводити мобілізацію. Тепер треба буде на неї щонайменше два

тижні більше. Що при таких обставинах станеться з тим „рішучим ударом“, який потрібний, щоби досягнути перемогу?

Я забув ще оповісти, що 7 листопада, в роковини революції, кождий на Красній Площі міг бачити, по величавій традиційній дефіляді, три танки в затримці через „пану“. Механіки не втяли нічого, танки не зрушилися з місця. Що станеться з тими танками в часі війни, коли доведеться їхати не по бруку Красноі Площі, але по поораній вибоями землі? В Росії нема доби дощів, як в Абіссинії, але по кождім дощі або по відлизі — Росія уявляє собою величезну кльоаку. В ній знайде свою смерть не один танк.

Висновок: совітська організація і продукція не будуть встані досягнути височини, якої вимагає модерна війна. Тим і пояснюється псевдопаціфізм Совітів перед Японією і Німеччиною.

Один мій земляк казав мені, що в Франції й не сподіваються від Росії офензивної війни: вистане, коли вона затримає кілька німецьких дівізій, як се було підчас світової війни. Певно, її можуть розбити як в Східній Пруссії в 1914, але всеж і тоді вона забрала Франції з карку два корпуси армії кайзера. А потім поможе дещо своїм летунством. З Франції ми можемо збомбардувати Рурську область, але не Берлін. Зате Берлін можна збомбардувати з Чехії. Коли російська авіація матиме бази між Прагою і Брно, вона зможе робити випади аж до Берліна, Мюнхена, Дрездена, Ляйпціга, Бреслава і пр. А се зробить велике моральне вражіння.

Се розумовання відноситься до факту, коли у війну будуть вплутані кілька держав. Коли Гітлер впаде до Франції, совітська авіація прийде на поміч Чехії, припустім. Але коли Гітлер не нападе на Францію, лише виключно на Росію? Не треба забувати, що Чехія окружена з всіх сторін ворогами, Німеччиною, Угорщиною і пр., з людністю, якої більш як третина належить не до пануючої нації. Крім того — плян нападу совітських літаків на Берлін, Мюнхен і пр. — виглядає блискуче лише під одною умовою: що Німеччина та її союзники, підчас того як їх противники виконуватимуть свій плян, — сидітимуть зложивши руки на животі...

Я питався в одного совітського летуна, члена компартії, що він думає про повітряну офензиву совітів з чеської бази проти Берліна.

Він відповів:

— Наші апарати для бомбардування, Т В 3 роблять пересічно 200 кілометрів на годину і можуть взнестися на височину 7.000 метрів. Вони мають дванадцять мітралез, можуть зробити 2.000 кілометрів одним махом туди й назад. Від Мінська до Берліна 960 кілометрів. Отже Т В 3 може зробити сю подорож одним махом туди й назад (коли неприятель лишить нам Мінськ як операційну базу). Але на просторі Мінськ-Берлін справа представляється гірше. Тут наші літаки сто ра-

зів наражені на небезпеку з боку ворожих літаків, які роблять 300 кілометрів на годину а підносяться вгору на 10.000 метрів. Що більше, щоби вхоронитися від протилетунських батарей, треба буде злетіти на максимум височини, а се дуже зменшить ділання киданих бомб. Таксамо моглиби ми збомбардувати південь Японії, о скільки се знов нам позволять японці, які теж не сидітимуть зложивши руки.

— З Чехії, очевидно, вигляди летунського нападу на Берлін булиб кращі. Щонайменше ми моглиб скоротити о половину число потрібних для лету годин, моглиби взяти менше карбірану, а значить забрати з собою о три тони більше вибухових матеріалів. Але заковика в тім, що мабуть німецькі літаки зявляться в Празі перед нашими...

Щоби бути повним наведу ще думку одного журналіста, що їздив з Лявалем до Москви. Він покладає надії на впливи комуністичної Москви на німецький пролетаріят. Німецькі робітники, мовляв, при вибуху війни завжди готові будуть до саботажових чинів на залізницях, в арсеналах і пр. Про се я нічого не знаю, але гадаю, що ніюдин німець, навіть комуніст, не схоче шкодити своїй країні з ненависти до Гітлера. Очевидно, я не був такий наївний питатися про се в німецьких емігрантів в Москві, вони не сказалиб мені правди. Але одного разу я, просто з мосту, запитався секретаря комуністичної „ячейки“ в одній фабриці, мого знайомого:

— Що зробите ви, коли Німеччина нападе на Францію? Завагавшися трохи, він відповів:

— Побачимо... Се залежить...

— Що ви побачите? Від чого се залежить?

Але на всі мої питання ніякої ясної відповіді:

— Теперішня ситуація... Обставини... Міжнародні відносини...

Тоді я підійшов з другого боку і сказав:

— Коли гітлерівська Німеччина розібе Францію, чи не настане тоді ваша черга?

Сим разом мій большевик відповів не вагаючись:

— Ні, бо обидві країни будуть знищені, настане революція, себто совітизація Європи.

Слово в слово я йому відповів:

— ...тоді, коли СССР приступить до війни, то у вас вибухне революція, революція селянська?

Він спробував усміхнутися, але я бачив, що я попав у саму точку.

Висновки? Висновки такі:

Не можна судити про військову готовість країни, не знаючи стану її хліборобства і промислу. Треба також бути поінформованим про моральну вартість, про відносини між людиною і урядом.

Головний висновок той, що совітська Росія може витримати лише оборонну війну і то лише

короткотривалу. Даремно сподіватися від СССР „рішучого удару“. На такий вона зовсім нездібна. Колиж війна трошки затягнеться — цілий економічний лад СССР не витримає і заломиться, а з ним і режим.

Війна принесе ліквідацію большевицького режиму. Даремно ставити на совітського коня. Він може відіграти на заході ролю хіба як „троянський кінь“, як сказав Димітров на зїзді Комінтерну.

Але й ся гра вже відкрита...

Раймонд Рекюлі

Толстой і большевізм

(З французького)

Чи треба його обожати?

Чи спалити?

Большевицькі можновладці задають собі — відносно Толстого — се питання, на яке ніяк не можуть знайти відповіді. Ріжні і суперечні собі почуття розривають їх, коли йде про яснополянського графа.

Ніщо того так добре не доводить, як становище, яке вони заняли супроти Толстого з нагоди двадцятьп'ятиліття його смерті. Вони заходилися вшанувати його пам'ять, розтрубіти про його славу, але водночас виразно зазначити, що деякі з його теорій, особливо про неспротив злу — з точки погляду комуністичної евангелії — нечувана ересь.

Але колиб большевики мали найменше почуття вдячності, вони повинні булиб величати Толстого, вважаючи його, майже як Леніна, за творця большевицького режиму.

Коли правляча кліка царату, починаючи з самого царя, так легко дала собі видерти владу, політичні й соціальні привілеї, то почасти тому, що протягом довгого часу, майже півсотки літ, Толстой, якого книжки читали всі, проповідував нехоть до існуючої форми правління в країні. Одною по другій захитував він всіми колюнами храму, що і так вже грозив завалитися. Найменше стрясення ззовні вистарчилоби, щоби він розсипався.

Те, що робив Руссо, щоби приготувати французьку революцію, те саме зробив, щоби приготувати революцію в Росії — Толстой.

У Війні і мирі він намагається довести, що війну — в супереч тому, що говорять історики — ніколи не провадять генерали. Се лиш їм здається, що вони кермують боями, в дійсності — воєнні події кермують ними. Їхні прикази женуться

за подіями, але ніколи їх не здоганяють. Звідси їх повна не-
потребість.

Мудрий, обачний бог війни, се не Наполеон, не людина латинської цивілізації, який метушиться і мечеться на авансцені, а навпаки москаль Кутузов, що — пересякнутий своєю — в трох четвертих азійською — філософією — серед найстрашнішого бородінського бою, — сидить спокійно в своїм шатрі і читає англійський роман.

Державні мужі таксамо безпотрібні, як і генерали, може ще більше. Їм метушня — безплідна. Ніколи народи не провадить їх воля, їх провадять нерозгадані сили, збіг обставин, якого годі передбачити, фатум або випадок.

Витягніть висновки з тих засад, які Толстой пропагував при допомозі цілого свого генія — і ви отримаєте оту славнозвісну теорію непротилежності злу, яка віддавна опанувала російську душу.

Злочинець не є правдивим винуватцем, він — хворий, заблуканий, не більш аморальний, аніж отсей нібито чесний, який присвоює собі право судити його і карати.

Така — на загал — головна ідея *Воскресення*.

Уряд, судівництво, подружжя (в *Кроїцеровій Сонаті*), всі підстави суспільності — підриває одну по другій Толстой.

Найнебезпечнішою в його доктрині є той зручний, проникливий і підступний спосіб, яким він впливає на читачів. Сій сугестії підпадає переважна більшість його читачів.

Коли суспільність не має права карати, то тим менше має вона право боронитися проти тих, які заміряють зруйнувати її, щоби натомість організувати, на їх думку ліпше, суспільство. Ті, що тримають в руках владу не сміють — вчить Толстой — вживати сили проти ворогів суспільності, проти її дезорганізаторів.

Се було м. и. і переконанням Керенського, коли він став на чолі Тимчасового Уряду, кілька місяців перед большевицьким переворотом. Хочете доказу? Позвольте мені повторити тут те, що я чув сам на власні вуха на початку 1917 перед концертом в Михайлівському Театрі в Петербурзі.

Ледви вийшовши на естраду, Керенський виголосив отсю несподівану декларацію:

Коли нарід не хоче вірити мені і йти за мною, я покину владу. Ніколи я не вжину сили, щоб здійснити мої погляди... Коли країна хоче кинути в пропасть, ніяка людська сила не зможе їй в тім перешкодити, а ті в чийх руках є влада, повинні тоді зробити лише одно: узунутися набік.

Що думаєте про таке „вірую“?

Ленін, який щойно вернув тоді до Росії в запльомбованим німецьким залізничім возі, таки знає, як має поступати: він знає, що від тепер сміє пробувати все, відважуватися на все, не напотикаючися на ніякий спротив. Керенський висловився точнісінько так, як висловивсяби на його місці Толстой.

Ніхто не зробив більше ніж Толстой, щоби знеславити щоби знищити давню Росію, яка існувала перед війною.

Ті комуністи мають повну слухність, які вважають його за одного з своїх найліпших помічників. Але в тягү обходів, присвячених його пам'яті, вони не ощадили собі ніодного средства обережности, щоби перестерегти своїх сторонників перед великою небезпекою сеї доктрини Толстого.

Вони щасливі, що він допоміг їм захопити владу. Але вони зовсім не прагнуть, щоби їх противники — в свою чергу — покористувалися тою доктриною проти них. Звідси так завзято вони доводять слабість і небезпеку толстоївської науки.

Вони готові зробити з Толстим те, що Плятон радив зробити з поетом: заквітчати його вінцем і випроводити за двері республіки!

Володимир Кубійович

Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р.

Вступ.

В ч. VII—VIII Вістника 1935 р. писав я про висліди перепису з 1931 р. на території Полісся і заповів, що в міру появи нового статистичного матеріялу писатиму про інші частини наших земель в польській державі. В міжчасі оголосив Головний Статистичний Уряд висліди перепису на території всіх трох галицьких воевідств*). Як звичайно подано число населення, його розподіл на міське й сільське, пол і вік, заняття, та деякі відомости про сільське господарство. Всі ті прикмети подані для цілих повітів, окремо для сіл, окремо для міст разом взятих, та для більших міст.

В сій статті представлю лише деякі, найцікавіші для нас висліди перепису, а саме розподіл населення після рідної мови і віри, освітлю критично висліди перепису, порівняю стан з 1931 р. зі станом з 1921 р. і старатисьму дати картину еволюції національних відносин. З огляду на се, що дотепер не опубліковано вислідів перепису з західної Лемківщини, подамо лише картину відносин для самої Галичини по повіті Ярослав, Перемишль і Сянік на заході включно.

Рідна мова за переписом.

Кожний з трох останних переписів людности, а саме з 1910, 1921 і 1931 р. значив національну приналежність населення після інших критерій. Австрійський перепис з 1910 р. запитував не про національність населення, але про мову, якої

*) Оголошено в додатках до Wiadomości Statystyczne з 1935 р.

населення звичайно вживає, себто про розговірну, або товариську мову. Треба додати, що австрійські переписи не визнавали жидівської мови, себто жаргону, як окрему мову і тому жиди зачисляли себе під оглядом мови до поляків, рідше до німців, ще рідше до українців. Польський перепис з 1921 р. не питає про *мову*, але про *національність*, яка не мусить покриватися з мовною приналежністю населення; визнає він і жидівську національність. В 1931 р. перепис не допитував вже про національність, але знова про мову. Та не була се мова *розговірна*, як в 1910 р., але *рідна* мова, себто не конче та мова, якою людина найкраще володіє, або якої звичайно вживає, але та, яка їй найближша під чуттєвим оглядом. Таке означення мови покривається в практиці з національністю, бо не є об'єктивною, нормально вродженою прикметою, але суб'єктивною, вислідом внутрішніх переживань і процесів. Так теж се зрозуміло населення і тому жиди подавали в великій мірі, як свою рідну мову — мову гебрійську, хоч лише виїмково нею володіють, бо ся мова найближша їм під чуттєвим оглядом. Завдяки такому означенню рідної мови можна зовсім добре порівнювати населення після *національності* з 1921 р. з населенням після *рідної мови* з 1931 р. Зате не можна порівнювати вислідів з 1931 р. і 1921 р. з вислідами з 1910 р., бо в 1910 р. не узглядено існування жидівської мови. Для порівняння надається вповні віроісповідна, згідно обрядова приналежність населення, тим більше, що вона майже точно покривається з національністю.

Для означення мови, згідно національності нашого народу вживано при різних переписах різних термінів. Австрійські переписи вживали терміну *руський*, польський перепис з 1921 р. не прийняв терміну *український*, хоч він загально вживався, але впровадив граматично неправильний і штучний термін *руїнські*. При переписі 1931 р. вжито в спискових аркушах терміну *український*, а під ним подано термін *руський*, через що зазначено, що оба терміни покриваються з собою. Се одинокий науковий і об'єктивний спосіб розв'язки термінології. Однак при оголошенню вислідів перепису не поступив Гол. Стат. Уряд консеквентно і замість публікувати під одною рубрикою особи, які подали свою рідну мову як українську і руську, розбиває штучно особи приналежні до нашої національності на українців і русинів і вказує через те, що виріжнює дві окремі мови: українську і руську. Поступовання Гол. Статистичного Уряду вражає тим більше, що зовсім инакше поступає він з жидами, бо значить під тою самою групою особи приналежні до гебрійської і до жидівської рідної мови, хоч се зовсім інші мови (гебрійська і жаргон). Зате створено нову мову через розподіл нашої мови на українську і руську. Таке поступовання є не лише далеке від науки, але й від логіки. Сей блуд може ще виправити Гол. Стат. Уряд при публікації вислідів перепису з цілої Польщі, тим більше,

що воно наступить не лише в польській — як дотепер, але і в французькій мові.

Хоч розподіл нашої нації на українців і русинів є без вартости — подаємо для цікавості читачів, що на території Галичини виріжнено 1.655.000 українців і 1.119.000 русинів за рідною мовою, себто на 100 осіб нашої народности випадає 61 українців і 39 русинів. Близший розподіл на українців і русинів по поодиноких повітах дає вповні хаотичну картину. Часто сусідуючі з собою повіти виказують різязі противенства. Пару прикладів з усіх трох воевідств: На 100 осіб нашої рідної мови зазначено в борщівському повіті як українців ледви 30, а в сусідньому заліщицькому 77, в чортківському 64. В Любачівщині припадає 73 українців, а в сусідньому яворівському повіті ледви 39; в Сокальщині 79, а в Жовківщині 43. В Снятинщині припадає на 100 нашої нації 42 українців, а в сусідній Косівщині 68. Сих пару прикладів вказує, що трудно шукати якихнебудь правил і льогіки в розподілі нашої нації на українців і русинів; се штучні висліди штучного розподілу.

Національна приналежність покривається в нас з обрядовою чи віроісповідною. Жиди приналежні до мойсеевого віроісповідання, поляки римо-католики, а українці греко-католики. Зовсім точно не покриваються оба поділи з собою. Є певне число гр.-католиків, які признають себе поляками, головно по містах, з другого боку є певне число римо-католиків, які вживають української мови і зачисляють себе до української національности. Не маємо тут часу, ані місця обговорювати цікаві комбінації, які заходять між обрядом, розговорною мовою і національною приналежністю населення Галичини. Майже всі гр.-католики є українцями по мові і національности, але стрічаємо й такі прояви, де гр.-католики є вже поляками по мові і національности, або вживають української мови, але з опортуністичних оглядів зачисляють себе на зовні як поляки; є також околиці, головно на захід від Сяну, де гр.-католики затратили вже свою рідну мову і вживають виключно або переважно польської мови як розговорної, але мають виразне українське національне почуття, а в останніх роках обсервуємо тут навіть процес регенерації української мови. Все те дуже цікаві прояви, але спорадичні. Спеціально треба підчеркнути, що численніша група гр.-католиків-поляків не існує. Справді з опортуністичних оглядів переходять деякі осібняки з українського табору до польського, але вони виразно значать свій перехід на зовні зміною обряду з гр.-кат-ого на р.-кат-ий. Се спорадичні випадки, які свідчать, що поважніша числом група гр.-католиків-поляків не існує. Складніша справа з т. зв. латинниками. Се р.-католики, які вживають української мови, як розговорної. Ся численна група не мала довго виразного національного обличча. Обряд зближує їх до поляків, мова й побут до українців. Сильна праця польської інтелігенції серед латинників, а брак дійсного зацікавлення проблемою латинни-

ків з нашої сторони, були причиною, що загал латинників не схлюювався до українців. Приналежність до польської держави скріпила сей процес і сьогодні більшість латинників відчуває себе поляками. Сі з них, які пішли не за обрядом, але за мовою і відчувають себе українцями, щезають поводи з групи р.-католиків-українців, бо діти свої хрестять вже в нашому обряді. Група латинників-українців є численнішою від групи гр.-католиків-поляків.

Порушені тут проблеми є дуже цікаві з наукового і національного боку і повинні бути висвітлені дослідниками; я підніс їх лише тому, щоби зазначити, що назагал поняття обряду покривається з національністю, що група гр.-католиків-поляків і р.-католиків-українців є нечисленна і що існує тенденція до повного покриття приналежності з обрядом і нацією.

Перепис з 1931 р. виказує великі розбіжності між віросповідною і національною структурою людности, як видно з поміщених нижче чисел.

Населення Галичини в тисячах і відсотках:

Все населення	гр.-кат.	р.-кат.	мойс.
5.460	3.220=59·0%	1.631=30·0%	563=10·3%
укр.	русини	поляки	жиди
1.665=30·5%	1.119=20·5%	2.246=41·2%	386=7·1%

В світлі перепису є жиди по вірі далеко численніші, як по рідній мові, українців і русинів менше від гр.-католиків, а зате поляки численніші від р.-католиків, бо вчислені до них і гр.-католики і жиди. Число гр.-католиків є о 437.000 більше від числа українців (разом з „русинами“), себто майже пів міліона гр.-католиків зачислено до поляків. Число гр.-католиків-поляків виказує сталу тенденцію до росту, се видно з поміщеної нижше таблиці.

Українців більше, або менше від гр.-кат. в тисячах:

1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.	1921 р.	1931 р.
+39	+45	-20	-159	-333	-437

Я вже вказував, що така група існує лише спорадично по містах і на зах. пограничі. Треба повторити слова Садовського*), що висказав сей дослідник на маргінесі польського перепису з 1921 р., що існують по містах і на західнім пограничі гр.-католики-поляки, але се спорадичні випадки. „Але дані перепису (1921 р. — В. К.) говорять про групу поширену в цілій Східній Галичині, групу, що найбільше численно репрезентована в таких висунених на схід повітах, як Скалат і Перемишляни. Існування такої групи, ще раз повторяємо, належить до області статистичних фантазій“. До сих слів Садовського можемо лише додати, що ся фантастична група розрослася в міжчасі і в 1931 р. виступає в усіх галицьких по-

*) В. Садовський — Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року. Студії з поля суп. наук і статистики т. IV вип. I Львів 1927.

вітах, найсильніше на західному пограничі і на Поділлі. В ярославському повіті начислив перепис 52 тисячів гр.-католиків, але ледви 20 тис. українців разом з „русинами“, себто ледви 36% гр.-католиків належить до нашої нації, в місті Львові виносить сей відсоток 70, в повіті Тернопіль 72, Перемишляни і Мостиська 76, Золочів 80, Дрогобич 81, а навіть в гірській Турції зачислено 15% гр.-католиків до поляків. Разом в цілому краю зачислено 13·6% гр.-католиків до поляків, в містах 24·4%, в селах 12·4%. В світлі перепису з 1931 р. розбиті гр.-католики на три групи: 51·6% їх се українці, 34·8% „русини“, а 13·6% поляки. Якщо візьмемо українців і „русинів“, разом творять вони ледви половину всієї людности (51%); якщо їх розібемо, як зроблено в вислідах перепису, мають в Галичині згляду перевагу поляки з своїми 41%. Лише в станиславівському воевідстві мають українці (разом з „русинами“) перевагу над поляками (перших 68·9%, других 22·4%), в львівському і тернопільському мають вже перевагу поляки (в львівському воев. начислив перепис 47·8% поляків і 43·7% українців, в тернопільщині відповідні числа будуть — 49·2% і 45·6%).

Порівнюючи з 1921 роком мала наступити така зміна національних відносин:

	На 100 осіб припадало		
	українців	поляків	жидів
1921 р.	54·3	38·3	6·7
1931 р.	51·0	41·2	7·1

Приріст жидів має місце тому, що тепер більше жидів по вірі подалося жидами по мові, убуток українців а приріст поляків наступив задля зачислення нових гр.-католиків до поляків. Довше обговорювати ці числа шкода. Краще запізнатися з вислідами віроісповідної статистики.

Віроісповідні відносини.

Далеко більше вартіснішою від національної статистики є віроісповідна статистика. Вона лише надається до порівняння, бо критерії означення віри чи обряду незмінні, а з другого боку ці прикмети населення не є так довільно змінювані при переписах, як означення національної або мовної приналежності.

Віроісповідна будова населення Галичини представляється в світлі перепису з 1931 р. слідує:

Населення в тисячах і відсотках

воевідство	все	гр.-кат.	рим.-кат.	мойс.
львівське	2.379	1.269=53·5%	783=33·5%	289=12·1%
станиславівське	1.480	1.073=73·0%	246=16·6%	140=9·4%
тернопільське	1·601	872=54·5%	587=36·6%	134=8·4%
Галичина	5·460	3·220=59·0%	1.631=30·0%	563=10·3%

В світлі сих чисел має Галичина виразну, хочай не-

лику перевагу українську*). Якщо розглянемо розміщення поодиноких націй по повітах дістанемо знану картину, що гірські і підгірські повіти мають найсильніший відсоток українців, а найслабший поляків, що найбільший додаток польського елементу мають подільські повіти, а знова північ краю має сильну перевагу українців, але вже і поважний додаток польського елементу. Томуто найсильніший відсоток творять українці в станиславівському воєвідстві, а найслабший — якщо вилімінуємо пограничні повіти — в тернопільському. Лише в гірських повітах творять українці більше як 75% населення, а всі ті повіти за винятком турчанського лежать в станиславівському воєв. Повіти Косів, Надвірна й Турка є одинокими повітами Галичини, в яких відсоток українців є вищий від 80, а поляків нижший від 10%. В львівському воєв. не творять українці більшости в повіті Львів і в трох пограничних повітах, одначе лише в ярославському повіті мають поляки безоглядну більшість (35·3% українців, 56·5% поляків), в інших повітах мають українці зглядну більшість (в пов. Львів творять українці 47·3%, поляки 47·2%, Перемишль 45·2 і 41·4%, Сянік 47·8 і 43·0%). Місто Львів має 50·5%, поляків, 31·9% жидів і 15·9% українців. Більше як $\frac{2}{3}$ всієї людности творять українці в гірських повітах львівського воєвідства, в кількох північних (Яворів, Городок, Рава Руска, Жовква) та в Бібрці. В інших повітах мають українці 51—64%. В тернопільському воєв. творять українці більше як 60% (від 61—67%) лише в двох півд. східних повітах Борщів і Заліщики, та в трох північних (Броди, Радехів, Зборів), в інших повітах мають українці 50—60%, в двох (Тернопіль і Тербовля) творять зглядну більшість, а повіт Скалат має навіть безглядну більшість польську (51·1% поляків і 38·9% українців).

Представлена картина не є ніякою новістю. Вказує вона, що гірська частина Галичини є чисто українською, північ має виразну перевагу українців, але й поважну домішку поляків, а середуща частина краю від Перемишля на заході по Збруч на сході є мішаною країною зі слабою, але безоглядною — під теперішню пору — перевагою українців. Се старий польський півостров, який виказує тенденцію до кріпшання і який мігби відтяти чистоукраїнські області Карпат від Волині. За урядовою статистикою творять в сій полосі українці дещо понад половину людности, третину поляки, а $\frac{1}{10}$ жида. В національній статистиці є польський стан посідання відповідно скріплений так, що поляки за мовою мають у сій полосі безоглядну більшість, а українці ледви 40%.

Відома річ, що зовсім инша національна структура нашого села й міста. Видно се з слідуючої табелі:

*) Тут і дальше вживаємо слів українець, як рівнорядне з приналежністю до гр.-католицького обряду.

На 100 осіб припадало за переписом з 1931 р. на поодинокі віроісповідні групи (а=міста, б=села):

воевідство	гр.-кат.		рим.-кат.		жиди	
	а)	б)	а)	б)	а)	б)
львівське	20·6	66·2	45·0	29·1	33·4	3·9
станиславівське	33·8	82·7	29·4	13·5	38·8	3·1
тернопільське	27·2	60·1	37·7	36·5	34·7	3·0
Галичина	25·2	69·0	39·6	26·8	34·1	3·4

Відсоток українців серед сільського населення підноситься сильно, поляків, а спеціально жидів маліє. В усіх повітах, також пограничних, за виїмком ярославського й скалатського творять українці безглядну більшість серед населення. Чим більший відсоток творять українці по селах, тим більший також по містах; томуто найбільший відсоток українців має станиславівське воевідство, найменший тернопільське, якщо при львівському не узглядимо столиці краю — Львова. Але навіть в станиславівському воевідстві не творять українці і згладної більшости. На загал, чим більше місто тим менший відсоток творять українці. Подаємо числа з кількох більших міст Галичини:

Віроісповідний склад людности деяких міст в ‰:

	гр.-кат.	рим.-кат.	мойсей.
Львів	15·9	50·5	31·9
Станиславів	18·6	37·2	41·4
Перемишль	16·2	49·3	34·0
Борислав	22·7	47·4	28·9
Тернопіль	19·2	41·0	39·3
Коломия	18·4	36·8	42·4
Дрогобич	25·1	32·9	40·1
Стрий	28·0	33·8	35·7

Еволюція віроісповідних відносин.

Ми пізнали стан посідання різних національних, чи пак віроісповідних груп, та далеко цікавіше знати динаміку сих відносин. Зміна віроісповідних відносин на протязі 50 літ представляється слідує:

На 1000 осіб припадало в різних роках

	1880	1890	1900	1910	1921	1931
гр.-кат.	641	636	635	626	612	590
рим.-кат.	213	217	226	244	269	300
мойс.	134	136	129	124	112	103

В передвоєнних часах виступало виразне, хоч повільне пересунення сил між трома групами людности. Гр.-католицький стан посідання зменшався, жидівський кріпшав до 1890 р., відтак маліє, а відсоток р.-католиків стало збільшується. Зменшення відсотку гр.-католиків видно добре з таких чисел:

Пересічне річне зменшення відсотку гр.-католиків:

1880—1890 р.	1890—1900 р.	1900—1910 р.	1910—1921 р.	1921—1931 р.
0·05	0·05	0·11	0·11	0·21

Динаміка національних відносин є вислідом такихто процесів різного природного приросту кожної групи, внутрішніх і зовнішніх мандрівок і конверзії. Природний приріст греко-і римо-католиків майже такий самий, переважно дещо — дуже мало — вищий в р.-кат., які мають справді менше уродин, але і меншу смертність. Природний приріст жидів слабший, як християн. Зміни обряду не відграють більшої ролі, хоч по містах кріпшають дещо р.-католики, спеціально в перших роках по війні. Найбільший вплив на пересування серед національних груп мають мандрівки. До 1900 р. була еміграція з Галичини невелика і майже весь природний приріст лишався в краю, але в тому часі існував приплив польської людности з заходу, головню до міст (Львів, нафтовий басейн), а через те збільшився відсоток поляків в Галичині. В останньому десятилітті перед війною наступили ще сильніші пересування людности. Наплив поляків не припинився, але рівночасно сильно збільшився виселенчий рух українських селян за море. Я вже згадував*), що було аномальним проявом, що наші селянини емігрували з крайню перенаселеного села за море, а рівночасно до міст припливав чужий елемент. Через те кріпшав в Східній Галичині польський стан посідання, а слабо поступало зріжничкування нашої суспільности, яка лишлася і далі сільською масою з нечисленною верствою урядничої і священничої інтелігенції, але без сильної верстви торговельного і промислового міського елементу. В рр. 1900—1910 виносив дійсний приріст гр.-католиків ледви 55% їх природного приросту, в римо-католиків був дійсний приріст о 12% вищий від природного.

Не маємо джерел, щоби відповісти на запит, яким перемінам улягли обі обрядові групи в часі війни; майже напевно були сі переміни некорисні для нашого народу, хотяй не так сильно, як се виказує польський перепис з 1921 р.

По війні змінилися поодинокі фактори, які впливали на зміну національних відносин. Природний приріст обох обрядових груп є низший, як перед війною, але майже такий самий в обох груп, зміна обряду не відграє більшої ролі, але наступила велика переміна в мандрівках людности. Еміграція, яка ослаблювала перед війною український стан посідання стала по війні сильно обмежена, а з часом зовсім загинула. З другої сторони перестав існувати приплив польського елементу з Західної до Східної Галичини. Перед війною могла польська людність з Зах. Галичини емігрувати або за море, або до Сх. Галичини і емігрувала в обох напрямках, по війні може вона емігрувати й до інших частин Польщі. Східна Галичина не є сьогодні такою атракційною точкою, як перед війною. Львів перестав бути столицею краю, нафтовий промисл в упадку, а торгівля сильно підупала задля нових полі-

*) Українська людність в Польщі в світлі перепису з дня 9 XI 1931 р. Вістник 1933 VII—VIII.

тичних кордонів, які замкнули край на півдні і півд.-сході. Зате притягає населення столиця Польщі — Варшава, промислові області Шлезка і центральної Польщі, польський беріг моря разом з Гдинею... Задля сих причин припинився приплив польської людности до нашого краю, а перестав виступати вплив української за море. Логічно — відсоток гр.-католиків не повинен зменшатися. Тимчасом порівнюючи перепис з 1931 р. з переписом з 1921 р. виказується, що відсоток гр.-католиків дальше зменшується і то майже два рази сильніше, як перед війною (тепер о 0.21% річно, перед війною о 0.11%). Придивімся, яким змінам улягли всі три групи після перепису.

На 100 осіб всієї людности припадало в 1921 і 1931 рр.:

Воевідство	грако-кат.		римо-кат.		мойсей.	
	1921	1931	1921	1931	1921	1931
львівське	55.0	53.5	31.6	33.5	12.8	12.1
станиславівське	73.4	73.0	15.0	16.6	10.7	9.4
тернопільське	59.4	54.5	31.3	36.6	9.0	8.4
Галичина	61.3	59.0	27.0	30.0	11.1	10.3
Галичина міста	23.7	25.2	37.6	39.6	37.9	34.1
Галичина села	71.1	69.0	24.2	26.8	4.2	3.4

Зменшення жидівського елементу зрозуміле. Їх природний приріст є низький, а рівночасно емігрують вони сильно до Америки і Палестини. Відсоток жидів зменшується в містах, а ще більше в селах. В часі 1921-1931 приросла справді жидівська людність о 5.6%, коли приріст гр.-католиків мав виносити 9.8%, а римо-католиків аж о 26.2%. На 48 східно-галицьких повітів зменшився відсоток жидів в усіх за виїмком трох, а саме повітів Косів, Надвірна і Зборів.

Відсоток гр.-католиків зменшився в цілому краю, а спеціально в селах. Відсоток гр.-католиків в містах піднісся і то головню в львівському воевідстві (з 18.5 на 20.6%), задля сильного приросту українців у Льворі (з 13.0 на 15.9%), слабше в станиславівському воев. (з 31.2 на 33.8%), а зменшився в Тернопільщині (з 28.1 на 27.2%); сей приріст відбувся виключно коштом жидів. Зменшення гр.-католиків і жидів наступило в усіх трох воевідствах, а їх коштом зросли р.-католики. Найменших страт дізнав гр.-католицький елемент в Станиславівщині, найбільших в Тернопільщині. На 48 повітів понесли гр.-кат. страти в 40 повітах, приросли у 8-ох з чого в 3-ох коштом жидів (повіти: Коломия, Станиславів, Стрий), в 4-ох коштом жидів і римо-католиків (повіти: Косів, Надвірна, Жидачів, Ліско); р.-католики збільшили свій стан посідання в усіх повітах за виїмком 4-ох вимінених. Такої картини не було в Галичині ніколи: хоч в часі 1900—1910 і в часі 1910—1921 зменшився український стан посідання в цілому краю, одначе було багато і в різних частинах краю положених — повітів, в яких збільшився відсоток українців, тепер за виїмком кількох гірських і підгірських повітів мав всюди зменшитися відсоток українців. Загальна картина перемін така,

що в горах і на Підкарпатю збільшився греко-католицький стан посідання коштом жидів, а виїмково також коштом римо-католиків, в усіх інших повітах зменшився відсоток гр.-кат. звичайно о $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}\%$, в подільських повітах ще більше. Лише місто Львів має тепер сильніший відсоток гр.-католиків, як в 1921 р., а се наслідком сильної імміграції з сіл... Найбільшим змінам уляг в світлі перепису стан посідання греко-католиків на Поділлі, де не лише зменшився їх відсоток, але навіть зменшилося число гр.-католиків в абсолютних числах. Є тут низка повітів, в яких відсоток гр.-католиків мав зменшитися о 5— 10% і так в Бережанах з 60·8 на 52·2, в Чорткові з 66·0 на 59·2, в Підгайцях з 60·0 на 55·0, в Скалаті з 45·0 на 38·9, в Тернополі з 51·3 на 42·7, в Теребовлі з 51·5 на 48·0, в Збаражі з 60·0 на 55·3, в Перемишлянах з 57·4 на 49·0. Також в деяких повітах положених за межами Поділля обнизився відсоток гр.-католиків, спеціально на Покутті. І так в Товмачі обнизився сей відсоток з 73·0 на 66·0, в Снятині з 81·4 на 79·9, в Городенці з 77·8 на 75·1. З інших повітів сильні зміни наступили в повітах Яворів (з 78·9 на 72·5), Мостиська (59·2 на 55·1), Рудки (63·4 на 57·6), Радехів (67·4 на 61·9). Одним словом середна полоса Галичини, яка має великий відсоток римо-католиків має улягати скорій польонізації, яка приймає в повітах східного Поділля форму зменшення числа гр.-католиків в абсолютних числах. Заходить питання, чи дійсно розвиток йде в сьому напрямі, як се видно з порівняння обох переписів, та чи аж в так скорому темпі? Ми надіялися на підставі фактів з життя іншого розвитку.

Дещо світла на вартість вислідів перепису, якщо йде о віроісповідну структуру населення кидає статистика природного руху населення. В урядових публікаціях Гол. Уряду Статистичного подається числа природного приросту по поодиноким віроісповідних групах. До 1928 р. маємо такі зіставлення для поодиноким повітів. На підставі природного приросту і мандрівок можемо вчислити число осіб приналежних до кожної віроісповідної групи. І так число гр.-католиків на 9 XII 1931 р. повинно рівнатися числу греко-католиків з 1921 р. вказаних переписом + природний приріст за час 30 IX 1921—9 XII 1931 — еміграція за море ± біланс внутрішних мандрівок в Польщі ± зміна обряду. Поодинокі складові частини сього взору знані. Знаємо число гр.-кат. з 30 IX 1921. Природний приріст гр.-католиків на території Східної Галичини є нам знаний за час 1921-1928, для наступних літ знаємо природний приріст всіх гр.-католиків, але через анальогію до попередних літ легко обчислити поправку для гр.-католиків з самої Східної Галичини. Заморська еміграція є нам знана з кожного року, але лише для всієї Польщі, еміграцію гр.-католиків подають урядові джерела лише з 1927 р. В сьому році творили греко-католики $10\frac{3}{10}\%$ всіх емігрантів з Польщі. Рік 1927 був типовий і можемо припускати, що також в ін-

ших роках був уділ греко-католиків в еміграції подібний і обчислити еміграцію гр.-кат. за весь час 1921—1931. Які були мандрівки гр.-католиків в межах Польщі не знаємо, але мали вони зовсім підрядне значіння. Очевидна річ—не могло бути припливу гр.-католиків до Східної Галичини, вплив гр.-кат. з Сх. Галичини до інших частин Польщі був зовсім підрядний; се був вплив урядовців і вчителів української національності. Страта гр.-католиків дорогою внутрішніх мандрівок могла виносити яких пару тисяч. Зменшення гр.-католиків через зміну обряду має обмежений характер. Дістаємо таке теоретичне число гр.-католиків:

греко-кат. в 1921 р.	2.934.000
природний приріст 1921—1931	+474.000
еміграція — імміграція	—76.000
Число гр.-кат. на 1931 р.	3.332.000

Се число требаби зменшити о яких 10 тисяч по причині еміграції гр.-католиків в області корінної Польщі і конверсії, але з другого боку число гр.-католиків в 1921 р. було з певністю багато вище, як зазначене переписом з 1931 р.

Перепис з 1931 р. подав число гр.-кат. в Східній Галичині на 3.220.000, на підставі руху людности треба його прийняти на яких 3.330.000, себто десь затратилося яких сто тисяч греко-католиків... Після урядових джерел на підставі природного руху і мандрівок повинен виносити приріст гр.-католиків 398.000, після урядового перепису виносить він лише 287.000. Трудно толкувати, що ся різниця 111.000 се наслідки внутрішніх мандрівок і конверсії. Більш правильно прийняти, що число гр.-католиків було в 1931 р. зменшене, а тому, що число гр.-католиків було також в 1921 р. подане за низько, треба прийняти число гр.-католиків в Східній Галичині на яких 3.400.000 душ.

До подібних результатів можна дійти також иншою дорогою, знова на підставі природного приросту обох віроісповідних груп. Природний приріст гр.-католиків і рим.-католиків на території Східної Галичини такий самий, зглядно в гр.-кат. дещо низший, як в римо-католиків. Якщо так, то взаємна пропорція гр.-католиків і римо-католиків після перепису з 1931 р. повинна бути така сама, як після природного приросту, евентуально навіть дещо вища. Обчисляємо на підставі природного приросту з 1927 і 1928 р. Кілько осіб греко-католицького обряду приростає в порівнянні з соткою приросту римо-католиків:

На 100 римо-кат. припадає гр.-кат.:

воєвідства	за переписом з 1931 р.	за прир. приростом 1927 і 28
львівське	159	187
станіславівське	438	514
тернопільське	149	177
Галичина	197	237

Хоч одні й другі числа складено на підставі урядових джерел ріжниця між ними велика! Уважаємо за далеко більш вірні числа взяті з природного руху, бо се числа взяті з виказів парохіяльних урядів обох обрядів згідних з метрикальними книгами і виказами померших. Не маємо тут часу аналізувати відносини поодиноких повітів, порівнюємо лише для приміру віроісповідні відносини на підставі природного приросту і перепису з 1931 р. сих повітів, які виказали в світлі перепису дуже сильний приріст римо-католиків, а убуток греко-католиків. От низка сих повітів*):

На 100 римо-кат. припадає гр.-кат.:

повіті	за переписом	за прир. приростом
Бережани	129	179
Чортків	129	226
Підгайці	138	174
Скалат	76	100
Тернопіль	96	96
Теребовля	104	121
Збараж	146	148
Перемишляни	114	183
Радехів	239	218
Яворів	341	467
Мостиська	142	168
Рудки	165	186
Товмач	244	349

В двох повітах є віроісповідна структура за переписом і за природним приростом така сама, або майже така сама, в одному повіті (Радехів) випадає число гр.-католиків менше за природним приростом, як за переписом, в усіх інших 10 повітах число гр.-католиків є багато більше за природним приростом, як за переписом. Внесок можна витягнути лише один, що і віроісповідна структура населення є в великій мірі хибно подана в переписі і що хибні булиби внески, які ми хотілиби витягнути — а ми се частинно пробували зробити — на підставі порівняння обох переписів з 1921 і 1931 р.

Число поодиноких народностей в Галичині.

Приблизно можна обчислити величину поодиноких груп в Галичині в сей спосіб. Число жидів беремо з перепису, також число інших, а число українців і поляків обчислюємо на підставі взаємної пропорції обох груп за природним приростом. Одержуємо такі числа (в тисячах):

все населення	українці	поляки	жиди	інші
5.460	3.417	1.442	563	42

Національний склад населення Галичини був в 1910 і 1931 р. в $\frac{\circ}{\circ}$ такий:

	українці	поляки	жиди
1910 р.	62'6	24'4	12'4
1931 р.	62'6	26'4	10'3

*) Деякі повіті мали в 1931 р. дещо інші границі і тому часом ці числа не є стисло порівняльні.

Відсоток українців залишився без змін, а приріст поляків відбувся коштом жидів. Через те скріпився польський елемент в порівнянні з українським. Числа ці і представлена картина еволюції виглядає зовсім логічно і правдоподібно відповідає дійсності.

Висліди.

Висліди наших міркувань є переважно негативні, бо критично дивимосся справді на перепис і його висліди, але трудно нам відповісти на питання, яка в дійсності картина національних відносин в нашому краю. На підставі аналізу вислідів перепису дійшли ми до такихто вислків:

1. Перепис населення з 9 XII 1931 р. був — якщо йде о досліди над рідною мовою населення — зорганізований науково і об'єктивно через Головний Уряд Статистичний у Варшаві (термінологія „український“, а в скобках „руський“, українські списові аркуші).

2. Зате розподіл нашої людности на українців і русинів під оглядом рідної мови переведений в дотеперішних публікаціях Гол. Ур. Стат. не науковий і нелогічний, тим більше, що жидівську й гебрейську мову взято як цілість.

3. Висліди перепису, якщо йде о рідну мову на території Східної Галичини не відповідають дійсності; спеціально не існує група греко-католиків-поляків в такому числі, як се виказує перепис.

4. Розподіл населення за віроісповіданнями відповідає більше дійсності, але не зовсім; ся частина перепису не стоїть в згоді з урядовими числами природного руху людности.

5. Правдоподібно розвиток національних відносин йде в тому напрямі, що відсоток жидів зменшується, збільшується коштом жидів відсоток поляків, а відсоток українців залишається без змін.

6. Правдоподібно відсоток українців збільшується в горах і на Підкарпатю, а зменшується на Поділлі.

7. Урбанізація українців поступає; в світлі перепису жило в 1931 р. 9·7% гр.-католиків в містах, в 1921 р. виносив сей відсоток лише 8·0. Сильний є вплив українців до Львова.

8. Висліди перепису є публіковані лише по великих адміністраційних одиницях, а саме по повітах і тому не можна пізнати національного стану в поодиноких оселях, а се утруднює детальніше справдження евентуальних хиб перепису.

9. Цілий ряд проблем важких для науки і для нації, як взаємні відносини між обрядом, розговорною мовою і національністю, проблема т. зв. латинників, проблема гр.-кат.-поляків, справа змін обряду, природний приріст поодиноких груп, урбанізація українців і т. инше і т. и. чекає на відповідь. Сеї відповіді не можуть дати висліди перепису, а лише строго наукові, об'єктивні досліди, спеціально досліди монографічні над меншими областями. Висліди таких дослідів будуть цікаві також для держави, в якій інтереси є знати дійсність, а не фікцію.

О. В.

„Loca deserta“

„Дикі поля“, loca deserta, за такі колись уходила Україна. Потім з неї зробилася країна, що плила молоком і медом. І одне і друге, мов магнет притягало до себе тих, яких гонила — „жадоба золота, пригод і слави“.

В 1917 знов пережив Київ час, коли найшла на нього „тяжка сила“, що підбила його і сплюндрувала цілу країну — „многим množestvom сили своєї“, як за Батия. Та сила панує над великим містом — і досі.

А коли се сталося, нові тріумфатори зачали „культивувати“ — „дикі поля“. Розторошено було все: все, що формувалося, чи було сформоване — село, церква, культура, кадри власної інтелігенції. Побідники навіть дурили себе надією, що розчавили перші бруньки нової політичної думки нового політичного осередка — Києва, і заходилися відновляти померклий блиск давнього центру імперії — Москви.

Правда, а за нею вся скапралізована большевицька преса — зачали повторяти, що „в сузір'ї совітських республік першою зіркою є — РСФСР“, що російський нарід (не пролетаріят, а нарід!) є „першим серед рівних“, будівничий імперії, „народ хазяїн“, якого оті „рівні“ інородці мають слухати по кінєдь світа; що злочином є не доцінювати — як се роблять деякі большевицькі історики — факту „сабіранія землі рускаї“, отого „збирання“, яке накарбувало свій шлях в історії розіпнутими націями — „від молдованина до фіна“, а свої вчинки — записало в книгу буття руками катів на троні — Івана Грізного і Петра І-го і інших; що злочином є не доцінювати великого діла куркуля Мініна і князя Пожарського, що посадили на трон першого Романова.

На всім просторі нововідбудованої імперії рішаюче слово повинен мати лише отой „перший серед рівних“, особливо на просторі України, сих „диких піль“. Сі останні повинні бути тільки одним з „улусів“ нового Батия. Другий вихід — шукати иншої „протекції“ — контрреволюція. Третього — нема.

Як се не дивно, такий погляд на наші „дикі поля“ часто стрічається і по сей бік великої межі. „Богато є знаків на небі і на землі, що часи, що йдуть, будуть часами великих не pogodжених противенств світоглядів і великих скупчень ідеократичних“, що представляють „глибоко відмінні способи життя“. Одним з таких скупчень є Німеччина, другим — ССРСР. А має повстати ще третє — *Balticum-Pontus-Adria*. (*Myśl Narodowa* 1935 чч. 18—20) При чім землі довкола нашого понтусу — мають залишити свій вузький „етнографічно-языковий“ патріотизм і прийняти чужий — „ідеократичний“.

Инші висловлюються ще ясніше. Наддніпрянщина — не

«тепер „культурно-творчою силою“. Як незалежна сила, ані культурно ані політично — „не має виглядів існування“, мусить отже погодитися з якоюсь з двох дійсних сил і пристати до неї, як колись кроати пристали до Габсбургів, або альбанці до турків отоманів (*Wschód* 1934 чч. 2—4).

До сих голосів нагло прилучилася і *Нова Зоря* (23 II). Для сеї часописі — Велика Україна, се „недозрілі ще до державної самостійности простори і маси“ — не нація, а — простори і маси, щось як Італія за Метерніха, яку він називав „географічним поняттям“. І так само як — на думку большевиків — упорядкувати сі несвідомі „простори і маси“ може лише нова зоря зі Сходу, з Москви, так — на думку новозорянців — упорядкувати сі несвідомі „простори і маси“ може лише нова зоря з заходу, зі Львова.

Все се моглоби бути тільки смішне, але — на жаль поза смішними претенсіями криється тут ще щось инше...

Отже деякі галичани — як свідчить цитована часопись — нагло відкрили в собі любов до Заходу. І се — дуже підозріло. Бо відкрили сю любов ті, які так недавно захоплювалися східною кооперацією, східною дипломатією. (Йоффе і тов.), східною Євангелією (комунізм), і які взагалі — в своїх часописях — рідко укривали свої великі симпатії до „великої російської культури“ з її кінами, танцями, театрами, письменством і взагалі всяким східним „распашолом“. І нагло — вони прихильники і герольди Заходу...

Ще недавно, ті „західники“ вірили в „державно-творчі“ спосібности Великої України, але коли та „творчість“ йшла під знаком Денікіна, Скрипника, Лапчинського або навіть „українця“ Григорієва. Але тепер — стратили віру. Коли Велика Україна давала посади послів і дипломатів, в її творчих силах не сумнівалися. Тепер, коли вона сього давати не може, а большевики послуг Бачинських, Лозинських, Крушельницьких і Федорцевих більше не потребують; коли ту, дійсно творчу силу Великої України загнала Москва в підземелля, філістри, яким імponує лише успіх, які бачуть лише те, що на поверхні — стратили в неї віру. На взір смутної пам'яті царського міністра Валуєва, повторяють: „не било, нет і бить не может“!

Чи дійсно ся творча сила Великої України — як многі думають — вигасла? Чи можна аж так низько оцінювати відпорну силу надніпрянської інтелігенції там, за Збручем? Гадаю, що часто-густо ся відпорна сила що до большевізму — перевисшає відпорну силу земляків новозорянських редакторів. Там, за Збручем, є Любченки, є Тичини, є Рильські, є одописці і звеличники тиранії. Їх осуджуємо, але многі з них заломилися і стали одописцями під загрозою Чека. Чи відпорніші від них показалися всі ті (ім'я їм легіон), які без ніякої такої грозьби — зачали пропагувати велич і силу Москви в *Нових Шляхах* у Львові? Чи відпорніші показалисяби

вони в умовах большевицької тиранії в Києві чи в Харкові? Хай відповідь дадуть імена Дідушка, Сказинського, Бобинського, д-ра Ст. Рудницького і многих інших...

Національна свідомість на „диких полях“ низша? Хто знає! Галичина жила під режимом, що давав їй свободу організації, від 1848 року, Велика Україна — щойно від 1905. Перша — тим конституційним життям жила до вибуху війни 1914 р. — 66 літ, Наддніпрянщина — 9. Причём до того величезного зусилля, яким народи бувшої Росії видерли в царата конституцію 1905 року, — спричинилися у великій мірі українці — бо ніде так сильно не шаліла революція 1902—1905 років, як на Україні. Чи можна порівнювати з тими зусиллями зусилля галичан перед 1848 роком? Конституція 1905 була у великій мірі видерта царатові Україною. Конституція 1848 в Австрії — для Галичини бодай була дарём Божим або цісарським.

Новозорянські „піємонтці“ уважають великоукраїнських селян — мало що не бандитами. Щож! Колись навіть Вацлав Серошевський називав бандитськими постаті історичних романів Сенкевича (*Prosto z mostu* ч. 8), але якраз люди, виховані на тих постатях, створили свою державу, показали державно-творчими. А про того селянина наддніпрянського пише в краківськім *Szas'i* Генрик Узембло, в нарисах — *Bloto... bajeczne* — що є він „при першім зіткненню понурий, підозрілий, недовірчивий“, але далеко горячіше від інших селян кохає свою землю, і „виражає свої почування занадто субтельно, обережно і не перед кимбудь“. Має він „розбійницько-лицарську жилку“, але „разом з романтичним замилюванням свободи“. Сей нарід напевно не згине і не стане експериментом в руках „піємонтців“.

Нова Зоря ралить „не перецінювати Вел. України“ — се її річ, і Великій Україні напевно від того не стане ні тепло, ні зимно, чи її перецінюватимуть сі люди, чи недоцінюватимуть. Але цілком сміховинкових рис набирає друга тирада того часопису: „мала Галичина завсїгда була, є і буде Піємонтом України. То значить, що вона мусить також поступати так, як поступав Піємонт. А Піємонт ані не піддавався Римові ані не лувився з Римом як рівний з рівним, тільки прилучив Рим до себе, хоч Рим був і є традиційним центром Італії і блиск його був без порівняння більший, ніж блиск Київів. Отсей погляд мусить наперед бути устійнений в дусі галичан, як непоколебимий аксіом всеї української нації“.

Ми думаємо — насамперед — що сей „аксіом“ має бути передрукований в *Комарі*, як добрий дотеп гумористичного редактора.

Отже *Нова Зоря* хоче „прилучити Рим (себто Київ) до себе“? Хай спершу прилучить Лемківщину і Полісся! Сеї праці їй вистане на ціле життя.

Ніхто не заперечить величезної ролі Галичини в історії

України. Але Піємонт... Ним вона ставала хвилево, коли знеможена у віковій боротьбі з — незнаним Галичини — ворогом, Сходом, Велика Україна заламувалася. Так було напр. до 1905 року, але вже в сім році роля Галичини як Піємнту слабне. А що сталося з тим Піємнтом в 1917 році? Правда, що італійський Піємонт, себто королівство Сардинія, прилучив до себе Рим. Але на те, щоби з нього — зробити столицю Італії. А Наполеон III, що був в спілці з Сардинією і Кавуром — ніколи не дивився на Рим чи Неаполь, як на „дикі поля“. Такі Наполеони вже перевелися. Зрештою, де ідеологія того Піємнту? Може „Зєдинені Держави Сходу Європи“ В. Панейка? Може та сама *Нова Зоря*, яка вважає за щось низше — і свідомість має на Україні і — мягко кажучи — не виявляє ніякого респекту до їх релігії — „шизматицької“? Може є ся ідеологія піємонтська в так адоорованого Галичанами Вяч. Липинського з його „трома Русями“ і зновуж таки „Сходом Європи“? Чи може в кон'юктуральних „західників“ львівських?

Пробували той український Піємонт творити большевики (столиця в Харкові — філії Москви) і нічого з того не вийшло. Подоланий, повалений, зневажений Київ — лишився духовою столицею країни. Так само скінчиться і спроба робити всякий инший український Піємонт, який дивиться на Велику Україну, як на прібного крілика, в руках неоправдано зарозумілих вівісекторів*).

Роля Києва не скінчена. Сили Великої України хвилево розбиті і розпорошені, але в міру того, як хилиться до упадку большевізм, ті сили ростуть знова. Не є виключений новий 1917 рік. Думаємо, що хоч матеріально розбита, — по стількох досвідах Україна — „дозріла“ й скріпилася ідейно значно, щоби в ній знайшлося місце для якоїсь иншої „ідеократичної сили“. Сю ідеократичну силу вона виробить з себе сама, власну, з власними цілями, плянами, інтересами і розмахом. Для сеї сили осередком буде тільки Київ. Читайте заграничну пресу: ніколи так часто як тепер — в звязку з ріжними міжнародними комбінаціями — не повторялося там ім'я України. Щойно в паризькій Палаті дісидент-комуніст Дорію заявив, що коли совітська Росія — велика совітська Росія — протягом п'ятинадцятьох років бурилася проти версальського договору, а тепер зненацька стала завзятою оборонницею status quo, то поясняється се її страхом втратити Україну... Коли велика імперія міняє своє засадничє на-

*) Деякі органи преси, яких завданням є протиставляти наддніпрянців галичанам, може захочуть використати цитати з сеї статті для своїх цілей, якто вони нераз робили. Зазначую, що ся стаття писана не для них. Забираю тут голос в сій справі власне на те, щоби запротестувати проти спроб незрівноважених редакторів — внести непотрібні суперечки там, де їх не сміє бути. Рівнож певний, що з своїми зневажливими поглядами на Вел. Україну, *Нова Зоря* не стріне симпатій в галицькій пресі.

ставлення аж таким способом зі страху перед — невизнаними сліпунами — творчими силами нашої „недозрілої“ нації над Дніпром, — то сій нації насправду судилася наша доля, аніж доля „диких піль“. Хтож захоче їй накинати сю роль, той так само заведеться як завівся князь Метерніх, що уважав Італію за „географічне поняття“.

В останні часи множаться голоси, які стараються понизити значіння Київ в наших думках, а „дикі поля“ представити тереном для всяких нововидуманих чи старих „ідеократій“. Перед роботою сих „піємонтців“ перестерігаймо наше громадянство. Ні йому, ані менерам „Піємонту“ їх робота на добре не вийде.

М. Л.

З пресового фільму

На нараді українських совітських поетів грузинський гість Т. Табідзе склав обіцянку „гідно видавати“ грузинських поетів (очевидно большевицьких), а закінчив тостом: „хай живе велика партія Леніна-Сталіна, хай живе вождь, батько і вчитель всіх народів і трудящих світу — великий Сталін“... Не можна позбутися вражіння, що крізь політуру марксизму, продирається в сих словах стара, расова гордість і пишнота Сходу, як її нам зафіксували творці титулів царя царів і негуса негесті...

Київська *Літературна Газета* (ч. 7) в звязку з „нарадою оборонних письменників“ у Москві нарікає: „Україна була основною ареною громадянської війни“. Там „вона проходила особливо загострено. Між тим наша література ще не може похвалитися показом громадянської війни на Україні. Ми ще не зуміли показати нашого залізного маршала Кліма Ворошилова його роль в організації червоної армії. Ми не показали товариша Якіра. Не охопили теми про легендарного начдива Щорса“. А ще до того, червона армія не має потрібних їй пісень. „Письменники повинні їй дати їх, вони повинні озброїти червону армію піснями, які відіграють роль сальну в майбутніх наших перемогах“.

Тож певно скоро почуємо „канарешку“ пера Рильського і Тичини.

На московській нараді про дитячу літературу, промовляв м. и. керівник культурної роботи ЦК ВКП(б) Щербаков. Уривки його промови подає *Літературна Газета* (ч. 5): „Наша совітська багатомовна література є велика й єдина совітська література... Само собою розуміється, що в наших дитячих книжках політика потрібна. І приклад: се книжечка для маленьких жидівського письменника з України, товариша Квітка — „товариш Ворошилов“, в якій оповідається, „як братик пішов до червоної армії“:

Товариш Ворошилов
Я його люблю
Товариш Ворошилов,
Вир йому в бою...

А паде мій братик
Мертвим на війни,
Товаришу Кліме,
Напиши мени. (правопис *Літер. Газети* — М. Л.)

Я думаю, що ми всі погодимося на одній думці, що ці вірші дійсно ліричні і дійсно художні (оплески). І в тойже час, товариші, вони

надзвичайно політично насичені і гострі. Се політика, але політика, що дана в тонкому, художньому образі, уміло — так, як треба!

Так жидівські письменники витворюють уміло — „так, як треба“ — разом з підручними хохлами „богатомовну, але єдину“ совітську літературу, а через неї і російський патріотизм.

Дискусія з приводу останньої неfortunної нагороди Т-ва Письменників і Журналістів, не устає в пресі. Вечір, присвячений сій нагороді був генеральним провалом журі, яке ані не вміло боронитися перед закидами промовців, ані опанувати явно-неприхильний до себе настрій зібраних. Журі претендує на се, що лише в нім сидять — „літературознавці“, єдино-компетентні люди. Ми бачили вже їх компетенцію з їх часописі — *Назустріч*, з тої поверховної, плиткої, фелетонної часописі, де цілими роками не знайдете ніякої вдумчивої або просто цінавої літературно-критичної статті. Коли, якого автора, ті живі трупи, своїми статтями або ідеями запліднили, натхнули? Тепер вони видають новелі Самчука, тепер *Назустріч* хвалить Ольжича... Але чи ті „літературознавці“, колись вичули, відгадали їх талант в них тоді, коли він народжувався? Ні, тоді в журналах, де ті автори друкувалися, „не було літератури“ — для сих „літературознавців“. А вичувати, відгадувати нові таланти сеж основна прикмета дійсного критика! Під тим оглядом наші „літературознавці“ показалися — ігнорантами. І такі перескоки — від замовчування до похвал — не виймкові в наших славних „судіїв“. Тепер *Діло* (під редакцією М. Рудницького) хоче видавати і захвалює м.и. твори Барбей Д'Оревілі. А колись той самий М. Рудницький в тім самім *Ділі* (22 VII 1925) назвав Барбей Д'Оревілі — „декадентом“ не вартим уваги... Але правда, тоді того француза друкував *ЛНВістник*, отже годі було його інакше назвати... Тепержеж той „декадент“ стає нагло — „одним з найоригінальніших з ХІХ віку, велитнем з полум'яними пристрастями“. Вчора так, нині — інак. І в руках таких „літературознавців“ знаходиться присуд про нагороди. Відповідаючи на закид, чому журі не виріжило *Рині*, один з „судіїв“ сказав, що се тому, що в збірку не ввійшли ліпші вірші поета. Колиж ті „ліпші вірші“ друкувалися в *ЛНВ* чи *Віснику* — ні їх, ні його автора не завважували наші „літературознавці“...

Ще увага: безсило і гідно своєму культурному рівню боронить свого захитаного становища *Назустріч*. Напр. з одною опоненткою на дискусійнім вечері так полемізує: читаючи уступи з *Рині*, вона „спіпала, видзьобувала слово за словом із тексту“, бо „була короткозора“. Припустім! Але чи се доказ, що вірші з *Рині* лихі, о, інтелігентні редактори *Назустріч*! — пане професоре Сімович і пане докторе Рудницький! А що, якби й ваші противники захотіли собі облекшити полеміку і написали напр., що судії не мали рації тому, що один з них мав такий тяжкий мозок, як його „видатне“ черевце, а другий тому, що не має що про арійських авторів говорити з походження і з духу — семі-семі?

Наш Прапор (3 II) критикує „доморослих критиків“, які сміють критикувати — страшно сказати — шановного професора (професора!) М. Грушевського, що так „невтомно працював“. Не можна, мовляв, звальювати вину за наші невдачі „на своїх провідників тому, що вони не були Наполеонами чи Бісмарками, але звичайними українськими патріотами“. Ні, не те, закидають М. Грушевському, що не був Наполеоном, а те що накладав з большевізмом, робив йому рекляму, і то в момент, коли українська армія билася з большевиками; закидають то, що не бачив, який ворог росте для нас в російській демократії (хоч інші се бачили, отже можна було се бачити); що накликав йти спільно з тим ворогом, замість остерігати перед ним і т.п. Коли в тих вчинках бачити — „звичайний український патріотизм“, то треба признати, що такий „патріотизм“ власне і завинив в тому, що тепер запланував на Україні патріотизм російський. Ні, „оставити в спо-

кою Грушевського", як радить *Н. Прапор* — не маємо права. Мусимо перестерігати перед його „патріотизмом“ майбутнє покоління.

В *Ділі* (21 II) оповідає цюця Кльоця про тету Нелю, що від неї „довідалася, що на світі існують такі страховища як масони“. Їх в нас не було — аж враз народилися по літературній нагороді *Тоніку*. І цюці Кльоці стає „аж страшно“... Все те має бути іронія на сіячів видуманих страхіть. Ні, масони не байка. Мусоліні може боротися з негусом, з Лігою Народів і навіть з Англією, але ніколи з вітряками. А він тіж масонські товариства розв'язав в Італії і проголосив їм боротьбу. Так само не виглядає на того, що бореться з вітряками і Гітлер, але і він видав бій на життя і смерть масонерії. Цілий ряд французьких поважних часописів — навіть поважніших від *Діла* — і цілий ряд політиків, навіть мудріших за тету Нелю — провадять кампанію з масонерією, до якої головно належать радикали і соціялісти (так само, як і в нас!); цитують їх постанови, подають адреси їх льокалів, називають імена їх вождів і пр.

Хай цюця Кльоця з *Діла* не вдає наївну. Світ є ширший аніж львівський ринок і діється там багато цікавих річей, які не снилися ні теті Нелі, ні цюці Кльоці. Що і в нас почалася нагінка на масонерію се дуже добре.

В Іспанії — як доносить преса почалися акти лівого терору. В Віго — нападено на бюро фашистської партії, в Феролі, Гуельві і в Малазі — підпалено приміщення фашистів і католицької акції, в Коруні — духовний семінар, в Кордобі — налад на мешкання трьох правих політиків і пр.

Чеснотливий *Громадський Голос*, який сухої нитки не лишає на правих „проповідниках насильства“ — скромно про все мовчить. Коли акти терору і насильства роблять комуністи і соціялісти в Іспанії — тоді все в порядку, тоді можна і про засади гуманності незабутнього Михайла Драгоманова — забути...

А *Голос Покуття*, що зве себе органом УСРП(опозиції) — той просто проповідує „єдиний фронт“ з комунізмом.

Вся преса — навіть наша — займається справою побиття французького агента Сталіна — Лева Блюма. Очевидно не варта було з тої „особи“ робити мученика. Але цікаво, щовся преса пише лише про побиття Блюма (якому, зрештою, нічого трагічного для його здоров'я не сталося), — і мовчить з приводу другого побиття: банда лівих вдерлася до льокалю Аксіон Франсез XIV-ої округи в Парижі, розігнала присутніх і ранила доктора Анрі Гольса і то так, що — перевезеному до шпиталю — треба було виїняти ліве око... Преса про се мовчить і не домагається розв'язання марксіських шайок, тоді як за потурбовання Блюма — уряд вже розв'язав деякі праві організації...

Що більше. Моріса Плята, секретаря Аксіон Франсез свого часу замордували: убійника виправдано... Замордували Берже, скарбника Аксіон Франсез: убійника виправдано знова... Замордували свого часу Пилипа Доде, а його батька, Леона Доде посадили в тюрму за те, що намагався розшукати вбийника — але пан Лев Блюм — є нетикальний.

Що до Блюма пише *Matin* (15 II): „закон мусять перестерігати всі. Так само юрба на вулиці як і законодавці. Але саме один з тих законодавців, що звється Леон Блюм, кілька днів тому публично в одній статті в своїй часописі — грозив, що „поклоче перший відділ з десятих чи п'ятнадцятих тисяч робітників з передмість“, щоби приборкати кілька соток студентів-правників, що саботажували лекції дорадника негуса — проф. Жезе... Коли люди, які встановлюють закони, допускаються таких погроз, щож мають робити люди, які тим законам мають

коритися?" — питається *Matin*. Але за подібні погрози притягається до відповідальності лише противників комуністів. Комуністам же і соціалістам вільно апелювати до насильства... Се називається: „свобода, рівність і братерство“!

Matin (20 II) пише: „п. Габріель Пері, посол Москви в французькій Палаті, отверто заявив, що комуністи завше триматимуться постанов Штутгартського зїзду: в разі війни їх обов'язком буде використати законотворчу владу, щоб повстати, щоб спришшити упадок буржуазного кабінету... Коли отже — чого не дай Боже — франко-совітський пакт зачне діяти і Франція виступить з допомогою Росії, то французькі комуністи скористають з нагоди, щоб повалити французький уряд і привести до влади в Парижі агентів Сталіна... Се — суть, рештаж про „неділимий мир“, про взаємну поміч, про „війну війні“ — фрази і вигадки“. Тим фразам і вигадкам вдає, що вірить м. и. шаповалівська *Трудова Україна*, яка теж робить рекляму „єдиному фронту“ соціалістично-більшовицькому у Франції і пану Леві Блюму. Колиб її бажання здійснилися — у Франції запанувалиби відпоручники Кремля — на щастя України, як переконує своїх туподумних читачів *Трудова Україна*.

Не в пресі, правда, але в відозвах підписаних *Młodzież żydowska*, накликається жидівство до бойкоту тих львівських кін, в яких дають німецькі фільми. І наша гуманна преса — яка так любить виступати проти всякого насильства, проти палення творів мистецтва в Німеччині і т. п. мовчить... Цікаво, щоб писала жидівська преса (і наша шабесгойська) — колиб скажім якась українська група наклікала до бойкоту жидівського фільму чи автора? Скількиб то, при тій оказії, сліз проляв *Громадський Голос* або *Шлях Нації* з приводу нашої „некультурности“, „зоологічного шовінізму“, „культу гвалту“ і пр. Але в данім випадку мовчать... Гуманісти!

Chwila (14 II) пише: „Виконавчий Комітет міжнародної Ліги для боротьби з антисемітизмом постановив покликати до життя комітет охорони Д. Франкфуртера (що замордував в Швайцарії німця-гітлерівця д-ра Густльофа). Один з членів комітету поїхав до Швайцарії, щоб назязати контакт з владою і оборонцями Франкфуртера“. Все те дуже добре, убийник Франкфуртер має право боронитися. Але — чий віддання убийника під суд — є актом антисемітизму, щоби, тою справою зайнявся аж комітет для боротьби з антисемітизмом?!

В *Je suis Partout* читаємо: „від того часу, як вони певні успіху, агенти Москви, що переважно є ізраелітами, стратили всякий стрим і сором. Читайте провінційальні щоденники і в місцевій хроніці знайдете оголошення, запрошення, звіти товариств, присвячених — в їх статутах навіть — звеличуванню совітського режіму. Брошури, щоденники, відчити, фільми повчають французьких робітників, міщан, інтелігенцію, що країна добробуту, країна свободи зборів, товариств і преси — се СССР! В Парижі, де критична думка особливо розвинена, ся оглуплююча робота ведеться з більшим спритом. Часописі отверто більшовицькі — рідкі. Але більшовізуючі публікації в області науки, мистецтва, літератури rapidly множаться. Співробітників знаходять дуже легко серед маси видалених Гітлером жидів. Не лише в пресі але в театрі, в радіо — їх вплив міцнішає. Осмілені чемністю уряду, вони відчинили сього тижня, коло площі Кліші, кіно, присвячене офіційно совітській пропаганді. Дирекція хвалиться, що дає лише фільми з СССР. Палаючими буквами запрошується публіку зайти подивитися на „останні совітські актуальности“. Ціна 5 франків на кожне місце“.

Як бачимо в французькій республіці починається та сама вакханалія, яку так добре ми знаємо з Великої України і яку до недавня

отверто по *Нових Шляхах*, а тепер делікатно по інших часописах — проблять недобитки масонерії, семі-жидівства і большевізму в Галичині!

І в такий час — в *Ділі* намагаються висміяти масонську небезпеку, а п. І. В. в кореспонденції з Берліна (*Новий Час* ч. 42) веде кампанію проти ...фашизму і Мусоліні, які може й зробили комусь щось, але нам напевно нічого. Автор каже, що фашистівську Італію Англія і Франція оцінюють не багато вище, аніж демоліберальну — мовляв вони „знаються на людях і вальорах“, отже пізналися і на таких гомункулюсах, як фашисти... Се Англія не доцінює сили фашизму? Та Англія яка проти фашизму змобілізувала Лігу Народів, цілий Гом-Фліт, яка спільно укріплює Александрію, Каїр і Палестину, яка шукає воєнної допомоги в Греції на випадок війни з Італією? Нащо вмовляти в нашого читача подібну неправду?

Автор іішиться, що західні держави „показалися досить сильні, щоб і Берлін держати в шаху і „революціонізм“ дуче завернути в старі межі“... По перше, зновуж — се неправда! По друге — звідки в українця таке злорадство з причини мнимої невдачі плянів ревізіоністичних держав? Чи автор такий прихильник Версайлю і чому? Читаєш те все, так ніби читав львівську польсько-жидівську *Chwil'ю*. І якраз, коли комунізм лаштується на підбій Європи, Франції і Еспанії зокрема — вщеплювати в українського читача погорду до двох режимів, які той комунізм у себе здусили! В чиїх інтересах се робиться?

Припадково запитав до нас часопис *Хліборобська Правда* з Чернівців (ч. 6), якого ми досі не мали щастя ніразу оглядати. В сій часописі читаємо, що Шевченко „знав, що найбільшим і найгрізнішим ворогом України — є низький дух часу“. А той дух часу, та „сучасна сила“ складається „з абсурду ріжних чужих фальшивих наук“. Ся „гідра занечищує душу народу“. Переймаються „сим духом часу цілком несвідомі і темні, і наївна молодь... Найбільше сучасної сили приніс на наше поле Донцов“. Ліком на душу нашого народу проти тої світової отруї є в нас Шевченко, бо якраз він — думає *Хліб. Правда* — виступав проти „пересадних сил“, які є силами анархії і вчив „зрівноважености“...

Досі в нас робили з Шевченка — гетьманця, соціяліста, комуніста, республіканця, безбожника. Тепер намагається з співця „Сну“ і „Заповіту“ зробити свого святого колтунерія буковинська. Такого ще Україна не бачила...

Редакція дістала книжечку — *Włodzimierz Szajon — Hymny Ryggedy*. Се збірка польських віршів (коли те, що в книзі видруковане на терпеливім папері можна взагалі назвати віршами). А на останній сторінці, щоби не було сумнівів, з ким маємо діло, видруковано: *tegoż autora w języku ukraińskim: Терпіння молодого гуцула (cierpienia młodego hucuła)*“. Хто є Шаян? Відомий інтернаціоналістично комуністичний автор, тепер — утравістичний „Влодзімір“ (ані Влодзімеж, ані Володимир!) Хитрий Панько. Бажаємо всім лівим „поетам“ піти його слідами. Хоч з другої сторони, бувби се великий клопіт для нашого славного журі „літературознавців“ — кому давалоб воно тоді нагороди?

В останнім числі паризького *Воля* передруковано з *Вістника* два вірші — О. Теліги — „Вечірна Пісня“ і Е. Маланюка — „Волінь“.

Zet (ч. 17) приносить три поезії Е. Маланюка в перекладі Й. Козловського.

Roma Fascista (ч. 14) в статті під заг. *L' incubo della paura nel Mediterraneo*. (Змора над Середземним морем) передруковує велику частину статі О. В. *Аддіс Абеба і Київ* з XI кн. *Вістника* з 1935 р., яку фашистський орган уважає „цікавою з огляду на ясне представлення актуальних італійсько-бритійських суперечностей“.

Бібліографія

Іван Филипчак: *Дмитро Детько*. Історична повість. Видавець Іван Тиктор „Українська Бібліотека“ ч. 36. Грудень 1935 Львів 16^о стор. 127. Обгортка рисунку Едварда Козака.

Знаний автор популярних повістей, Іван Филипчак, виступає отсе з новою історичною повістю з першої половини XIV віку. Ми вже зазначували, що авторові ліпше „вдаються“ сьогочасні побутові твори, як „повісти“ на історичні теми. („Вістник“ 1935 стор. 690-1). Історичний літературний твір навіть тоді, коли призначений для найширшого читача, — повинен старатися не відбігати від того тла, яке хоче малювати. Якщож такий твір хоче сповнити ще й виховне завдання — то в першу чергу сам автор повинен собі належито усвідомити, що саме задумує дати читачам, яку ідею бажає спопуляризувати з рідної бувальщини. Всі знаємо, яку роль відіграли бояри в історії галицької державности. Конфлікт між князем і боярами стрічаємо і в Филипчаківій повісті, та автор не ставить сеї проблеми; в його повісті після смерті Юрія II „всі зрозуміли, що князя отруїли тому, що він поєднався з народом“ (— боярами Л. Г.). „І всі знали, що се діло чужинців“. Щож бідний читач має зробити з тим фантом автора повісті, коли на початку книжечки прочитає найвиразніше в „Передмові“ І. Лоського, що князь Юрій II „впав жертвою боярської змови“. В змові сій, як дехто догадується, приймав участь і головний герой повісті, Дмитро Детько.

З інших неясностей назвім таке. Бояри і Дмитро Детько говорять про князя як про „самодержця“ — та рівночасно знають, що „не вони для князя, тільки князь для них, що він їх, а не вони його мають слухати“.

Не знаємо, чи се вірно писати про „представників двох словянських народів — мазовецького й українського“ (стор. 46).

Княгиня Марія тішиться князівством свого сина, немов бідна селянка, що вивчила сина на пана: „Чуюся невимовно щасливою, що бодай одна моя дитина діждалась кращого куска хліба, та сіла на столі мого вітця в такім багатім господарстві“. (Підкресл. має Л. Г.).

Детько навчає „самодержця“: „Треба нас всіх любити, працювати для народу, робити йому добро, боронити його вітчизни, а навіть життя своє віддати, як заїде потреба“.

Тойсам Дмитрунь говорить перед батьком про князя: „Тепер обтерлося йому носа, він упокорився, перепросив нас всіх за всякі неприємности, і женимо його з Офкою“.

З книжки виходилоб, що симпатії автора по стороні боярської сваволі; не знаю, чи воно корисне ширити в нас в белетристичній формі подібні думки. Історія має бути вчителькою життя — невже ми завжди мусимо належати до ледачих учнів?

Не маємо спромоти вичислити всі історичні та культурні анахронізми в праці Филипчака. Вистарчить згадати, якто князенки Андрійко та Левко в трійку з Дмитруньом Детьком їхали зі Львова до Вільховаць коло Сянока. Іхали без нікого, без слуг та чур, „забувши взяти клуночки, які їм на дворі королівським наладовано“. Поруч такої скромности автор описує коронацію Юрія I майже з візантійським церемоніялом, де у кожного боярина була „делія підбита соболями“, і „чудові сараценські шаблі, вибивані самоцвітами“.

Не без гумору є й те місце в творі, як князь Юрій по шлюбі їде з княжною з Вільна до Черська, себто до містечка на південь від Варшави, над лівим берегом Висли. Подорож відбули молодята саночками „від сходу сонця“ до... „під вечір“, а було се „серед лютої зими“.

тож день трівав тоді... нехай аж 10 годин. Тоді, в XIV віці, саночки скорше їздили, як тепер деякі поїзди!

Чи воно справді були тоді в нас „думні дяки“, „загальний приказ“ та „начальники приказів про діла“? Пахне воно сходом, подібно як і слово „батьושка“, що його автор впровадив до повісти. Та й ідеологія твору трохи таки „восточна, православна“, бояри зітхають до Суздаля. На що се?

На 55-6 стор. при ломанні переставлено рядки, що змінюють значіння тексту.

Кінчимо без окремих висновків. Чи вони потрібні? В кождім разі метода мовчанки про подібні твори — нічого не вирішує а справа популярної літератури занадто важлива, щоб нею нехтувати.

Л. Граничка

Наталія Королева: *Во дні оні...* Нариси. Бібліотека „Дзвонів“ ч. 11 Львів 1935 8^о стор. 38. Обгортка В. Дядинюка.

Нариси Королевої можна сміло назвати легендами, бо є тут всі риси сього літературного жанру. Авторка бере сюжети з життя Ісуса Христа, головним чином розвиває апокрифічні моменти з життя Спасителя на землі.

В нарисах сих стрічаємо, як у всіх легендах, надприродну силу. Авторка основує більшість своїх творів на чудах Христа, звязуючи їх делікатно з людськими пристрастями та слабостями. Ніде вона не осмілюється доторкатися своїм пером самого Христа. В нарисі „На Морі Галилейським“ показує нам Вчителя, та робить се так тактовно, що в сцені сій нема нічого простацького.

Релігійні почування — се найсильніший і найширший звязок, що об'єднує та лучить найбільшу скількість людей. Нариси Королевої — добра лектура для плекання ідейности та посвяти одиниці для вищих, не особистих цілей.

Мова нарисів краща, як в „1313“ — та все ще є й тут прогріхи, що їх легко було можна поправити хочби при коректі: „подякувати Пророка“ замість „Пророкові“; стояли „довгим шиком“ зам. „довгою лавою“; „про нас“ зам. „нам“; „учта“ зам. „бенкет“ — „пир“; „на мржик“ — „ока“ — замість „на морт“ ока. Замість „Вифлеєм“ авторка пише „Бетлеєм“ а то й „Бетлемський“. Стрічаємо й такі форми як „небачуючої“ і „ясновидячої“ та „грімовиця“.

Коли наші видавництва матимуть амбіцію видавати справді редаговані книжки?

Л. Граничка

Франц Коковський: *Наші соколята* Оповідання з недавню ми-нух днів Львів — Діточа Бібліотека ч. 1 січень 1936 В-во „Світ Дитини“ стор. 68. Образки Якова Гніздовського.

Оповідання про відношення дітей до визвольних змагань та їхже участі в них. Написані гарною мовою, з чуттям. Теми, які автор вибрав і герої, про яких оповідає, прозорі і чисті — правдоподібні і безпосередні і тому певно захоплять малих читачів. І Оріся з „Ви всі мої брати“ і „Охотник Славко“, що помагає в лікарні, і Степанко-„Вірляно“, що ледви вратувався від розстрілу большевиками і Олесь-Юнак з „Наступу“ і Микола, якого „Зов Крови“ змушує ратувати раненого стрільця, якого йому жидівські комуністичні партаймани приказали забити, і Богдан і Христя „На лісничівці“ — всі вони сповняють завдання, які їм накладає патріотичний обов'язок підсвідомо, без розумовань. Всі їх героїчні вчинки такі само-собою зрозумілі, такі можливі серед воєнного лихоліття, що можуть кожного зворушити.

Оповідання мають своє виховне значіння, а заслуга автора велика, що хоч не педагог вміє навчати в той спосіб, що малий читач того його заміру напевно не завважить.

Роман Ю.

Ігор Вірлий: *Наші часи* Львів 1935 накл. Вол. Кунанця стор. 32.

Петро Воїн: *Соціалъне* Львів 1936 вид. „Дешева Книжка“ стор. 32.

Б. К.: *Сучасна молодь* Львів 1936 вид. „Дешева Книжка“ стор. 32.

Ціль сих книжочок дуже похвальна. В часі затоплення книжкового ринку комуністично-ліберальною бібулою, висвітлити біжучі проблеми життя з точки погляду націоналістичного — потрібно. На жаль виконання не завжди йде в парі з задумом. Головні хибі першої книжки „Наші часи“ такі: перераховуючи найважливіші причини світової війни, поминув автор дві дуже важні: визвольні війни балканських народів 1912, що стали прольогом до світової війни, і британсько-німецьку ривалізацію. Про ці причини нема навіть згадки. Обговорюючи повстання національних держав з „окраїн“ царської імперії — не згадано, що Польща повстала трохи відмінним шляхом, аніж Фінляндія, Україна, Латвія: а саме в 1916 році центральні держави проголосили польську державу. В гітлеризмі — антисемітизм є важною, але не найважливішою — як представляє автор — динамічною силою руху. Треба було більше сказати про корпоративізм, а також про ідейні підстави фашизму і націонал-соціалізму: про протиставлення солідарності клас — класовій боротьбі, засади гієрархії — лібералістичній „свободі“, рідного краю — інтернаціональним ідеям. Очевидно, в майбутній війні українське питання стане одним з найважливіших, але пересадкою є казати, що воно „буде видвижене на перше місце“.

В книжечці „Соціалъне“ не досить вдало схоплено протиставлення „соціального“ — „національному“. Автор пише — „при повстанні Хмельницького чи зриві Мазепи не звернено належної уваги на ідеї соціалъні“ низших верств: се й „спричинило руїну і втрату політичної самостійности“. Се думка Костомарова і Грушевського. Мабуть неслухна. В ті часи скрізь в Європі нарід ідентифікувався з вищою верствою, лише ся верства й робила політику. Не інакше було й на Україні. А коли її змагання їй не вдалися, то причини того були інші. Зрештою не треба забувати, що за Мазепою пішло Військо Запорозьке з Гордієнком, себто якраз „низовики“, опора всіх „демократичних“ рухів на гетьманщині. І всеж він програв... А далі — колись напр. Московщина теж провадила свою визвольну війну, що закінчилася побідно в 1613 році. Але тоді демократія, козаки-„вори“, йшли проти Москви, на чолі визвольної війни стояли вищі верстви — Мінін і князь Пожарський, які „низам“ також нічого не обіцяли і нічого не дали, і — не зважаючи на се, осугли перемогу. Зрештою два яскраві новітні приклади: Польща в 1920 році відбила большевицький наїзд, хоч не кокетувала з своїми соціалъними низами. Україна в 1917 а потім 1920 — впала під большевицьким наїздом, хоч її — соціалъстичні — партії якраз звертали „велику увагу на соціалъні ідеї“ низів... Проблема соціалъне-національне глибша. В двох словах я сформулював би сю проблему так: кожда еліта повинна — тим, якими править — давати і над ними панувати. Режим, який дбає лише про останнє, як большевицький, буде завше хиткий. Режим, який дбає лише про перше, — як Центральна Рада чи Директорія — теж не втримається. Давати — се „соціалъне“, панувати — се „національне“. Візити знайти між ними гармонію — в сім лежить тайна успіху кождої еліти.

Третя книжечка „Сучасна Молодь“, більше присвячує уваги проймам „бунту молоді“ і фактам, аніж їх причинах. Варта було звернути більшу увагу на ці останні — брак ідейности, вузький матеріалізм, політична трусість, і атрофія волі запанувати над воєнним хаосом — ось, які гріхи „старих“ викликали той „бунт“.

Спеціально від *Вістника* — побажаємо авторам більше відписувати від самих себе, аніж з *Вістника*: напр., коли автор оповідає про польську молодь і нібито цитує *Проблеми* і інші польські часописи, то се він не їх цитує, а статтю *Вістника* на сю тему (1934 стр. 138). Так само коли автор, говорячи про совітську молодь, цитує нібито Солоневича, то він не його цитує, а його статтю, передруковану в *Вістнику* (1936 стор. 17). Коли автор оповідає про єгипетську молодь, і цитує ні-

бито статтю одного француза (Ж. Меєра), то знов не його цитує, а *Вістник*, який ту статтю подав (1933 стор. 746). Коли автор говорить про японську молодь і цитує нібито А. Біолі, то знову не його цитує, а *Вістник* (1933 стор. 209). З *Вістника* взяті й цитати з Менерта і про німецький молодечий рух, і пр.

Гадаємо, такі методи праці недопустимі. Автори з *Вістника* заки виберуть сю чи иншу статтю, заки її напишуть чи переложать — перекидають і перечитують сотки інших статей і книжок, зроблять відповідну сінтезу, відповідний добір, дадуть відповідне освітлення і пр. Черпатим з сього цілими жменями, заощаджувати собі працю, з якої не сміє резигнувати автор, що вчить читаючу публіку, брати готове і видавати за своє — се недопустима метода.

Або хтось має щось сказати, або ні. Коли має — мусить сам перестудіювати якесь питання. А коли ні — не повинен забирати голосу

М. Л.

Від Адміністрації

Повідомляємо, що на 1936 р. змінена назва „Книгозбірні Вістника“, на „Квартальник Вістника“.

Вже вийшла і книжка „Квартальника Вістника“ за 1936 р. Д. Донцов: Патріотизм. Хто хоче взяти в кольпортаж просимо нас повідомити. Ціна книжки в краю зл. 1'20, закордоном зл. 1'30 з пересилкою. Опуст комісовий 20% (при посилці пачками 25%). Хто пришле за 7 книжок готівкою згори — вишлемо 10 прим.

З незалежних від нас причин не була своєчасно вислана передплатникам в краю 1 кн. „Квартальника“ Патріотизм.

Всім тим, хто не заплатив за попередні книжки „Книгозбірні Вістника“, стримана висилка і книжки „Квартальника Вістника“.

Передплата на „Квартальник Вістника“ на 1936 р. враз з пересилкою виносить в краю: річна зл. 5 платна згори. Передплатники Вістника платять половину (річна зл. 2'50), платних згори. Передплата „Квартальника Вістника“ для заграниці: річна зл. 7'00, платних згори, (враз з пересилкою). Передплатники Вістника платять половину.

Попереджуємо, що головна експедиція Вістника відбувається: з кінцем кожного місяця, Квартальника (Книгозбірні) по виході книжки з друку. Додаткова експедиція, що 1-го і 15-го (на головні двірці). В міжчасі посилаються більші замовлення пачками, або за повною оплатою значками. А тому просимо ПП. не нетерпеливитися, коли не приходять часом книжки зараз же по висилці грошей, або замовлення, бо ми мусимо коритися новим приписам.

Повідомляємо, що передплата Вістника для Румунії виносить зл. 30 на рік, або їх рівновартість в рум. леях. Передплату приймає лише наш заступник на Румунію дир. Лесь Киселиця — Cernauti str. Maresal Foch 6. Передплата „Квартальника Вістника“ в Румунії зобов'язує та сама, що для передплатників для заграниці. (7 зол.).

Нашому заступникові в Празі Инж. А. Зубенкові дякуємо за безкорисне і совісне поладження справ видавництва.

Вислані чеки і запрошення до передплати, просимо передатитим, хто хотів би стати передплатником Вістника або Квартальника.

Вже по видрукунанню їх імен дістали належитість від слідуючих осіб: Г. Сліпченко Саскатун, Канада; К. Мельник Бірча; за кольпортаж І. Гупал Болотня.

Вп. Д. Цісик Стрий, на 1936 р. маєте заплачено за Вістник 4 зл.; Инж. М. Скрипник Суматра передплату за Вістник і Квартальник Вістника до кінця 1936 р. дістали від книгарні „Рідна Школа“ у Львові. Союз Українців Самостійників в Канаді; „Вебейна Книжовна“ Брно; Українське Національне Об'єднання в Канаді (8 дол.); Головне Кошарування Чорноморськими Січами в Америці і Канаді; Україн-

ська Студент. Спілка Брно; Українське Т-во Зарево Берлін; о. др. В. Пелліх Остра (зл. 10320, за Студ. Секцію Просвіти, В. Войтанівського і А. Пелліха в Заребі; І. Ревенко і А. Мордус (через п. І Орлика в Америці); Просвіта Вінніпег (через п. А. Господина в Канаді); М. Корбутяк, Я. Сліпанський, Укр. Стріл. Громада Буенос Айрес (через М. Примака, в Аргентині); П. Ткачук Саскатун Саск (20 дол.); др. М. Качалуба Швайцарія; др. Ю. Романчук Відень; М. Біліченко, інж. А. Мельничук, інж. В. Филинович, інж Т. Мороз, др. А. Ольшевський Чехія — гроші отримали книжки вислали.

Дякуємо Укр. Студ. Громаді в Брні за приєднання двох місцевих чеських бібліотек на передплатників.

Мимо кількакратного упи́ннення не вирівнали належитості за Вістник і Книгозбірню: інж. Б. Ксіонжек Борислав 245; др. І. Хичі Чортків 075; А. Сало Луцьк 295; дир. М. Дозорський Калуш 180; М. Бурова Залозці 490; М. Близняк Нью-Йорк 350; за кольпортаж: Мгр. Богдан Романеньчук Львів 3260; Володимир Боярський Монастир Вязовниця 1780; Мирослав Зазда Вільхівка 745. (Далі буде).

Всіх, хто має залежності просимо вирівнати. „Вістник“ не є органом ніякої партії і тому не може собі дозволити на люксус довготермінового кредиту.

Деякі статистичні дані „Книгозбірні Вістника“ на 1935 р. (докінчення)

На 15 грудня 1935 р. слідує статистичний стан передплатників і кольпортажі „Книгозбірні Вістника“: 276% учительство високих, середніх і низших шкіл, урядників, приватних і державних установ; 221% студентів високих і середніх шкіл; 144% збірних передплатників; 79% селян і робітників; 64% промисловців і купців; 63% лікарів; 61% інженерів; 42% адвокатів; 26% священників і 24% інших професій.

Зі всіх передплатників припадає на Галичину 519%; Волинь 78%; на інших в границях польської держави 221%; на заграницю 182%.

По кількості передплатників чергуються: воевідства: Львівське, Станіславське, Волинське, Тернопільське і пр.; повіти: Львівський, Стрийський, Перемиський, Тернопільський, Луцький, Жовківський, Дрогобицький, Рівенський, Сокальський, Станіславський, Кремянецький, Радехівський, Бібречський, Яворівський, Золочівський, Збаржський, Рава-Руський, Коломийський, Дубенський, Самбірський, Бучацький, Сяноцький, Зборівський, Здолбунівський, Калуський, Надвірнянський, Бережанський, Снятинський, Рогатинський, Копичинецький, Острожський, Володимир-Волинський, Тереховельський, Чортківський, Любачівський, Добромільський, Городок-Ягайлонський, Перемишлянський, Костопільський, Городенський і ин.

Міста і містечка: Львів, Варшава, Стрий, Познань, Краків, Перемішль, Вільно, Тернопіль, Луцьк, Кремянець, Станіславів, Каліш, Жовква, Самбір, Катовиді, Борислав, Ковель, Яворів, Сокаль, Люблин, Калуш, Золочів, Рівне, Ченстохова, Сколе, Володимир-Волинський, Снятин, Дрогобич, Белз, Чортків, Радивилів, Мости-Великі, Городок-Ягайлонський, Сянік, Бірча, Бережани, Бучач, Гвоздець, Надвірна, Дермань, Яворів, Рівно, Тереховля і ин.

За кордоном: Чехія, Румунія, Франція, Америка, Канада, Німеччина, Аргентина, Бельгія, Австрія, Італія, Югославія, Данціг, Англія, Бразилія, Китай, Індія і пр.

Кольпортаж „Книгозбірні“ найбільше поширений за кордоном по краях: Канада, Америка, Чехія, Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія.

В краю по повітах: Львівський, Сокальський, Скільський, Ярославський, Дрогобицький, Станіславський, Перемиський, Стрийський, Яворівський, Самбірський, Тернопільський, Зборівський, Варшава, Тереховельський, Бучацький, Дубенський, Золочівський, Бережанський, Краків, Жовківський, Товмацький, Коломийський, Перемишлянський.

Бобрецький, Калуський, Підгаєцький, Рава-Руський, Рогатинський, Любачівський, Снятинський, Кременецький, Рівенський, Луцький, Долинський, Чортківський, Богородчанський, Вільно, Копичинецький, Люблин, Познань, Делятинський, Здолбунівський, Володимир-Волинський, Ковельський, Турчанський, Гоголенський, Жидачівський, Каліш, Старо-Самбірський, Рудецький, Мельницький, Борщівський, Збаражський, Грубешівський, Лодзь, Камінка-Струмилівський, Радехівський, Сяноцький і пр.

Передрук з „Вістника“ без порозуміння з редакцією не дозволяється. В справах неприємних до друку дрібних рукописів і віршів (яких авторів проситься лишати у себе відписи) — редакція не листується.

Музей визвольної боротьби України в Празі потребує для комплекту: Вістника за 1933 рік 3 число, всі числа за 1934 і 1935. Хто має зайві ці числа, просимо прислати нам.

Errata:

На стор. 190 у першій вірш, перший ряд згори замість: паде малий, має бути: паже малий.

Нові книжки

В. Калина Курінь смерті (спогад старшини) з передмовою М. Голубця Львів 1936. Вид. Івана Тиктора ст. 126.

Франц Коковський Наші соколята оповідання вид. Світу Дитини ст. 68.

Т. Дилик В китях ІПУ драм. картина Львів 1936 вид. Трембіти ст. 40.

Іван Филищак Іванко Берладник історична повість з XII віку накл. Просвіти 1936 ст. 128.

О. Подільський Пісня пісень у вільних переспівах Тернопіль 1935 ст. 34.

Włodzimierz Szajan Hymny Rygwedy Lwów nakł. autora str. 48.

Надіслані журнали

Літопис Червоної Калини Львів ч. 2.

Жіноча Доля Коломия ч. 3.

Нова Хата Львів, ч. 3, 4.

Кожар Львів ч. 7, 8.

Місто-ар Пресв. Серця Ісусового Жовква ч. 2.

Тризуб Париж ч. 6, 7.

Віра й Наука Коломия ч. 2.

Відродження Львів ч. 1, 2.

Воєні Львів ч. 5-6.

Дзвіночок Львів ч. 52.

Життя й Знання Львів ч. 2.

Проблем Прага ч. 1.

Ноща Культура Варшава ч. 2.

Нива Львів ч. 1.

Наш Світ Луцьк ч. 2.

Рідна Школа Львів ч. 2, 3, 4.

Немезида кварталник зб. I Яблонна.

Лікарський Вістник ч. 1.

Стас Станіславів ч. 2.

На сліди Львів ч. 1.

Обрії Львів ч. 1, 2, 3.

Шлях Нації, Львів ч. 2 1936.

Bunt Młodych Warszawa nr. 23.

Muś Narodowa Warszawa nr. 5, 6, 7, 8.

Biuletyn Polsko-Ukraiński Warszawa nr. 6, 7.

Nowe Czasy Lwów, nr. 2, 3.

Prosto z mostu Warszawa nr. 6, 7.

Zet Warszawa nr. 13.

Oriens dwumiesięcznik Warszawa nr. I—II.

В Адміністрації Вістника можна дістати спідуючі книжки:

Д. ДОНЦОВ:	Націоналізм	Ціна	5.00 зл.
„	Наша доба і література	„	4.00 „
„	Леся Українка поетка ук- раїнського рісорджімента	„	1.00 „
„	Підстави нашої політики	„	2.00 „
„	Маса і провід	„	1.00 „

Е. МАЛАНЮК

ЗЕМНА МАДОННА

IV книга лірики

Ціна 2 зл. без пересилки

Замовляти в Адміністрації „Вістника“

„О б р і т“

**Ілюстрований літературно-мис-
тецький і науковий тижневик**

**Видає і редагує:
БОГДАН КРАВЦІВ.**

Передплата річна — 5— зл., піврічна — 2.60 зл.,
квартальна — 1.40 зл., місячна — 50 гр. Закор-
доном річна передплата — 2 амер. дол., піврічна
— 1 доляр, або їх рівновартість у валюті даної
країни. Поодинокє число в краю — 15 гр.

Адреса Редакції і Адміністрації:

Львів, Земляковського 2.

(бічна Міцкєнича).

О. ОЛЬЖИЧА**Р І Н Ь**

Збірка поезій одного з найвизначніших представників сучасної молоді української літератури, що їй критика признала перше місце між минулорічними літературними творами

Ціна 70 сот. — з пересилкою 80 сот.

Замовляти в Адміністрації „ОБРІВ“,

Львів, Земялковського 2.

Український тиждень

Редакція й Адміністрація:

ПРАНА XII, Šumavska 16.

Передплата за кордоном: 72

кр. річно, 6 кор. місячно.

Українське Слово

незалежний суспільно-політичний часопис

Редакція й Адміністрація: **Ужгород вул. Луцкая**
друкарня „Свобода“.

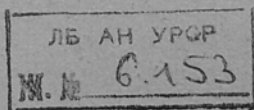
Передплата за границею на рік 70 кор.

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

Передплата на рік: у краю та в Чехословаччині 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодинокі число 2.— зл. (Це не торкається осіб і, головні, читальні, які платять річну членську вкладку 25.— зл. і одержують усі видання „Просвіти.“

Адреса Редакції й Адміністрації:

Львів, Ринок 10, Товариство „Просвіта“.

Видавництво

„Українська Преса“

видавець Іван Тиктор

видає:

Новий Час

ЩОДЕННИК.

Львів, Костюшка 1/а.
Передплата в краю, Чехах, Австрії й Угорщині: місячно 3.— зл., чвертьрічно 9.— зл., піврічно 18.— зл., річно 36.— зл. Передплата для всіх прочих країв: місячно 5.50 зл., чвертьрічно 17.50 зл., піврічно 33.— зл., річно згори 66.— зл. Точні передплатники одержують кожного місяця триаркушевий зшиток Історії Українського Війська за зворотом коштів пересилки й опакування місячно в краю 40 гр., в Чехах, Австрії, Угорщині 50 грошів, у всіх прочих краях 70 грошів.

НАШ ПРАПОР

Львів, Костюшка 1/а.
Ілюстрований часопис, виходить що другий день. Точні передплатники дістають безплатно щомісяця книжку — премію Видання «Української Бібліотеки». Передплата разом із книжками «Української Бібліотеки» місячно в краю, Чехах, Австрії, Угорщині 1.95 зл., чвертьрічно 5.55 зл., піврічно 11.10 зл., для всіх інших країв місячно 2.95 зл., чвертьрічно 8.55 зл., піврічно 17 зл., річно згори 32.— зл.

Народня Справа

Львів, Руська ч. 18.

тижневий часопис для села. Крім цікавого всебічного матеріалу, дає допомоги за втрати в худобі (40.— зл., коли передплатник доріже шкуку, а 60.— зл., коли худобина згине сама). Також два рази в році уряджує велике льосування нагород у грошах, вартісних предметах і моргах поля. — Передплата в краю, Чехах, Угорщині й Австрії місячно 0.90 зл., чвертьрічно 2.50 зл., піврічно 5.— зл., річно 10.— зл., для всіх прочих країв річна передплата 16.— зл.

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, Костюшка 1 а.

виходить кожного місяця 1 том, 128 сторін друку. Мистецьна двобарвна обгортка, добрий, білий папір. Передплата в краю, Чехах, Угорщині й Австрії — чвертьрічна 2.60 зл., піврічна 5.— зл., річна 9.60 зл., поодинокий том 95 гр. Для всіх інших країв місячно 1.25 зл., чвертьрічно 3.75 зл., піврічно 7.—, річно згори 13 зл. Передплатники «Нашого Прапора» дістають «Українську Бібліотеку» даром.

КОМАР

Львів, Костюшка 1 а.

веселий часопис (сатира, гумор), виходить кожного тижня. Передплата: піврічна 5.50 зл., річна 10.— зл., поодиноке число 25. гр., для закордону 4 дол. річно.

Дзвіночок

Львів, Руська ч. 18.

часопис для українських дітей. виходить щомісяця. Передплата в краю піврічно 1.20 зл., річно згори 2.— зл., поодиноке число 20 гр. У Чехах річно 12 чк. Австрії 2.20 ш. Румунії 84 леїв, для всіх інших країв 80 ц. ам.

Наш Лемко

Львів, Руська ч. 18.

часопис для Лемків, виходить двічі в місяць. — Передплата в краю, Чехах, Угорщині, Австрії піврічна 1.80 зл., річна згори 3.— зл. Для всіх прочих країв річно 5.50 зл.

Історія Українського Війська

Львів, Костюшка 1/а.

виходить місячними триаркушевими випусками. Передплата в краю, Чехах, Угорщині й Австрії місячна 1.20 зл., чвертьрічна 3.50 зл., піврічна 6.— зл., річна 12.— зл., для всіх інших

країв 18 зл. річно. Хто надішле річну передплату згори, одержить тривку мистецьку обгортку. Передплатники «Нового Часу» дістають Історію Українсько-

го Війська за зворотом коштів пересилки й опакування місячно в краю 40 грошів, Чехах, Австрії і Угорщині 50 гр., в інших краях 70 грошів.

1,20

ІНБ ім. В. Стефаника
ПРОВЕРЕНО-1987 г.

III
П 12531

Книгозбірня

1936 Р. 4 кн. 3

ч. 1 1934 р.

М. ОСТРОВЕРХА

Мусоліні

Ц. зп. 1

ч. 2

МИКОЛА МАКІЯВЕЛЬ

В о л о д а р

Ц. зп. 2

ч. 3

М. АНТОНОВИЧ

Г е р р е с

Ц. зп. 1

ч. 4

Р. ЄНДИК

А. Гітлер

Ц. зп. 1

ч. 1 (5) 1935 р.

Д. ВАРНАК

Кардинал Мерсіє

Ц. зп. 1

ч. 2 (6)

Л. МОСЕНДЗ

Ш т а й н

Ц. зп. 1'50

ч. 3 (7)

Д. ВАРНАК

Данієль О' Коннель,

Ц. зп. 1

ч. 4 (8)

В. ТЕМЛЯК

Вогнистий Хрест

полковник Ля Рок

Ц. зп. 1'50

**В АМЕРИЦІ набувати Вістник: Книг. М. Сурмача,
103 Av. А. Нью-Йорк.**

ЦІНА КН. 2'20 зп.

**Видав: Ольга Бачинська. За редакцію відповідає Іван Устиянович
Ред. і Адм. — Львів, Чарнецького 26 м. 21.**
